

ਅਸਤਰ 'ਤੇ ਮੁਰਤੀ ਕਲਾ ਦਾ ਜੋ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਰੂਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਖਾਏ ਗਏ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਜੋਤਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਸੁਧੇਦਨ ਨੂੰ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੀ ਮਾਤਾ-ਮਹਾਰਾਣੀ ਮਾਯਾ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਕੇ ਦਸ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੇਠ ਇਕ ਮੁਨਸ਼ੀ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਆਖਿਆ ਲਿਖਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਆਦਿ ਕਾਲ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਚਿਤ੍ਰਕਲਾ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇਹੀ ਰਿਕਾਰਡ ਹੈ।

ਨਾਗਾਰਜੁਨਕੋਂਡਾ : ਦੂਸਰੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ

ਪੰਨਵਾਦ ਸਾਹਿਤ : ਨੈਸ਼ਨਲ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ

ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ

ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ

ਲੇਖਕ

ਡਾ. ਜੀ ਵਰਦਰਾਜਰਾਊ

ਅਨੁਵਾਦਿਕਾ

ਲਵਲੀਨ ਜੋਲੀ

The rates of the Sahitya Akademi publications
have been increased w.e.f. 1 May 1992 vide
Govt. of India letter No. JS(K)/91-545
dated 11 February 1992.

ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦੇਮੀ

Purandaradasa : Punjabi translation by Lovleen Jolly of G.Varadaraja Rao's monograph in Kannada. Sahitya Akademi, New Delhi (1991),

SAHITYA AKADEMI

REVISED PRICE Rs. 15-00;

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1991

ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦੇਮੀ

ਮੁੱਖ ਦਫ਼ਤਰ

ਰਵਿੰਦਰ ਭਵਨ, 35, ਫੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਮਾਰਗ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ 110 001

ਵਿੱਕਰੀ ਕੇਂਦਰ 'ਸੁਆਤੀ', ਮੰਦਿਰ ਮਾਰਗ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ 110 001

ਪ੍ਰਾਦੇਸ਼ਿਕ ਦਫ਼ਤਰ

ਜੀਵਨ ਤਾਰਾ ਬਿਲਡਿੰਗ, ਚੌਥੀ ਮੰਜਲ, 23-A/44X, ਡਾਇਮੰਡ

ਹਾਰਬਰ ਰੋਡ, ਕਲਕੱਤਾ 700 053

304-305, ਅੰਨਾ ਸਲਾਈ, ਤੇਨਾਮਪੇਟ, ਮਦਰਾਸ 600 018

172, ਮੁੰਬਈ ਮਰਾਠੀ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਗ੍ਰਹਾਲਯ ਮਾਰਗ, ਦਾਦਰ,

ਬੰਬਈ 400 014

109, ਜੇ ਸੀ ਮਾਰਗ, ਬੰਗਲੌਰ 560 002

ISBN 81-7201-135-0

SAHITYA AKADEMI

REVISED PRICE Rs. 15-00

ਲੇਜ਼ਰ ਟਾਈਪਸੈਟ : ਵੈੱਲਵਿਸ਼ ਪਬਲਿਸਰਜ਼

ਪ੍ਰੀਤਮ ਪੁਰਾ, ਦਿੱਲੀ 110 034

ਪ੍ਰਿੰਟਰ : ਏਵਨ ਆਫਸੈਟ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼,

ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ 110 002

ਵਿਸ਼ਾ ਸੂਚੀ

1. ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਜੀਵਨ	7
2. ਹਰੀਦਾਸ ਸਾਧਨਾ	16
3. ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ	
(1) ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਹਤੱਤਾ	23
(2) ਸਾਹਿਤਕ ਸੁੰਦਰਤਾ	34
(3) ਸੰਗੀਤ ਮਧੁਰਤਾ	60
4. ਪੁਰੰਦਰ ਸਨਮਾਨ	65

ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਜੀਵਨ

“ਦਾਸਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦਾਸ ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ” ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਵਿਆਸ ਰਾਏ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦੇ ਪਾਤਰ, ਕਰਨਾਟਕ ਦੇ ਹਰੀਦਾਸਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼੍ਰੀਮੋਣੀ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਲੱਗਭੱਗ ਇਕ ਸੌ ਵੀਹ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਹਰੀਦਾਸ ਸੇਵਾ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਟੁਰਨ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰੀ ਵਿਜੈਦਾਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਹੁਣ ਤਕ ਪ੍ਰਪਤ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਤੇ ਵਿਜੈਦਾਸ ਵਿਚਲੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਿੱਥ ਨੂੰ ਧਿਆਨ-ਗੋਚਰੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਲੰਮੇ ਅਰਸੇ ਵਿੱਚ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਸਲੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਦੰਦਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ। ਵਿਜੈਦਾਸ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਕੋਲੋਂ ਦੀਖਿਆ ਪ੍ਰਪਤ ਹੋਈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਥਾਹ ਸਰਧਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਭ ਦੰਦਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਕੇ ਇਕ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਜੈਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਸਮਗਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਪੁਰੰਦਰਪੁਰ ਦੇ ਸੂਰਨਕਾਰ ਵਰਦੱਪੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਲੋਕ ਉਧਾਰ ਵਾਸਤੇ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਾਰਦ ਆਪ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਕਈਆਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀਨਿਵਾਸ ਨਾਇਕ ਤੇ ਕਈਆਂ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨਾਮ ਨਾਇਕ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਵਿਜੈਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਰਦੱਪੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜਾਂ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੁੱਖ ਭੋਗਣ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੋਝੀ ਦੁਆਉਣ ਲਈ ਆਪ ਭਗਵਾਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਭੇਸ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਧਨਵਾਨ ਪਰ ਅਤੀ ਕੰਜੂਸ ਸ੍ਰੀਨਿਵਾਸ ਨਾਇਕ ਕੋਲ ਆਏ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਜੰਝੂ ਦੀ ਰਸਮ ਲਈ ਧਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ। ਸ੍ਰੀ ਨਿਵਾਸ ਨਾਇਕ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਉਸ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਟਾਲਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਫੇਰੇ ਪਵਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਅਖੀਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਾ ਵੇਖ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਘਸੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿੱਕੇ ਉਸ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਗੇ ਢੇਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਉਸਨੂੰ

ਮਗਰੋ ਲਾਹੁਣ ਲਈ ਬੜੇ ਤਿਰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ "ਲੈ ਜਾ, ਜਿੰਨੇ ਲੈਣੇ ਨੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਛੱਡ" ।

ਭੋਖਧਾਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਨਿਵਾਸ ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਚਾਲ ਚੱਲੀ । ਉਹ ਉਸਦੀ ਸਦਾਚਾਰ ਸੰਪੰਨ ਪਤਨੀ ਕੋਲ ਗਏ ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਜੰਝੂ ਦੀ ਰਸਮ ਲਈ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਉਹਦੇ ਨਕ ਦਾ ਕੋਕਾ ਮੰਗਿਆ । ਧਰਮ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਚਲਣ ਵਾਲੀ ਉਸ ਇਸਤਰੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਕੋਂ ਕੋਕਾ ਉਤਾਰਕੇ ਦੇ ਦਿੱਤਾ । ਫਿਰ ਉਸ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਉਂਤ ਵਰਤੀ ਤੇ ਕੋਕਾ ਵੇਚਣ ਲਈ ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਕੋਲ ਚਲਾ ਗਿਆ । ਕੋਕਾ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਨਿਵਾਸ ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਸ਼ਕ ਪੈ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕੋਕਾ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਸੀ । ਕੋਕਾ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਪੇਟੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਜੰਦਗਾ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ । ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਕੁੱਛ ਚਿਰ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਹੁੱਕਣ ਲਈ ਆਖ ਉਹ ਤੁਰੰਤ ਘਰ ਆਏ । ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਕ ਠੀਕ ਨਿਕਲਿਆ । ਪਤਨੀ ਦੇ ਨਕ ਦਾ ਕੋਕਾ ਗਾਇਬ ਸੀ । ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਕੋਕਾ ਵਿਖਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ । ਸ੍ਰੀ ਨਿਵਾਸ ਨਾਇਕ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬੜੀ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿੱਚ ਆਣ ਫਸੀ । ਉਸਨੂੰ ਕੁੱਛ ਸਮਝ ਨਾਂ ਆਵੇ ਕਿ ਕੀ ਕਰੇ । ਪਤੀ ਦੇ ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਡਰਦੀ ਨੇ ਜ਼ਹਿਰ ਪੀਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ । ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਲਾਇਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਠੱਣ ਕਰਕੇ ਕੁੱਛ ਡਿੱਗਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ । ਜਦ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਨਕ ਦਾ ਕੋਕਾ ਸੀ । ਕੋਕਾ ਲਿਆਕੇ ਪਤੀ ਦੇ ਹੱਥ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ । ਪਤਨੀ ਸਾਰੀ ਗਲ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਲੀਲਾ ਮੰਨ ਚੁਪ ਕਰਕੇ ਬਹਿ ਗਈ । ਸ੍ਰੀ ਨਿਵਾਸ ਨਾਇਕ ਦੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਾਂ ਰਹੀ । ਪੇਟੀ ਵਿਚੋਂ ਕੋਕਾ ਗਾਇਬ ਸੀ ਤੇ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਬਿਠਾਕੇ ਆਏ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਅਖੀਰ ਪਤਨੀ ਕੋਲੋਂ (ਉਸਦੇ ਨਾਮ ਬਾਰੇ ਵਿਜੈਦਾਸ ਨੇ ਕੁੱਛ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ । ਕਈਆਂ ਨੇ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਸਰਸਵਤੀ ਬਾਈ ਤੇ ਕਈਆਂ ਨੇ ਲਕਸ਼ਮੀ ਬਾਈ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ।) ਸਾਰੀ ਗਲ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੋਝੀ ਆਈ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਰਾਹ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਆਪ ਭਗਵਾਨ ਚਲਕੇ ਆਏ ਸਨ । ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਤਿਆਗਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਵਿਜੈਨਗਰ ਚਲੇ ਗਏ । ਉਥੇ ਸ੍ਰੀ ਵਿਆਸ ਤੀਰਥ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਵਿਠੱਲ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਪਤੀ ਹੋਈ । ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਦੀਖਿਆ ਲੈਕੇ ਹਰੀਦਾਸ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲਗ ਗਏ । ਵਿਜੈਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੁਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੈਵੀਗੁਣ ਸਨ । ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰੀਦਾਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ

ਅਨੁਯਾਈ ਬਣ ਗਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵੀ 'ਕੀਰਤਨਾਂ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ।

ਵਿਜੈਦਾਸ ਨੇ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਵਿਚ ਆਈ ਇਸ ਅਦਭੁਤ ਤਬਦੀਲੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਸਾਧਾਰਣ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰੇ ਅਨੇਕਾ ਕੌਤਕਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਵਿਜੈਦਾਸ ਲਈ ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹਰ ਗਲ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹਰ ਗੀਤ ਵੇਦਵਾਕ ਸਮਾਨ ਸਨ ।

ਵਿਜੈਦਾਸ ਨੇ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਉਸਤੱਤ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਤੇਈ ਕੀਰਤਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਿਖੇ ਹਨ । ਇਸਤੋਂ ਪਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਦੀਖਿਆ ਗੁਰੂ ਲਈ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘੀ ਸ਼ਰਧਾ ਸੀ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਜੈਦਾਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਤੇ ਉਸਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹੋਏ ਹਰੀਦਾਸਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਹਾਰਦਿਕ ਨਿਸ਼ਠਾ ਤੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਲ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਗਨਨਾਥ ਦਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨਵੈਕਟਦਾਸ ਸਿਰਕੱਢ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀਆਂ ਰੱਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੇ ਇਹ ਤੱਥ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੇ ਪਰਲੋਕ ਸਿਧਾਰਣ ਤੋਂ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕ ਸਦੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਉਪਜੇ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵ ਦਾ ਬੀਜ ਵੱਧਦਾ ਵੱਧਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੂਪ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ । ਉਹਨਾ ਨੂੰ ਨਾਰਦ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿੱਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਘਟੀਆਂ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਜੀਵਨ ਕਿੰਨਾ ਲੌਕਿਕਮਈ ਸੀ ਤੇ ਪਿਛਲਾ ਜੀਵਨ ਕਿੰਨਾ ਅਲੌਕਿਕਮਈ, ਇਸਬਾਰੇ ਸਾਡੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਵਿਜੈਦਾਸ ਰਾਹੀਂ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪਈਆਂ ਕਈ ਗੁੰਝਲਾਂ ਸੁਲਝਾਉਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਸਾਡੇ ਹੱਥ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਗਲ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਪਿੱਛੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਕਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ । ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਉਹ ਇਸ ਵਿਚਿਤੱਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਬੜੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਹੇਠਲਾ ਕੀਰਤਨ ਉਹਨਾ ਦੇ ਹਰੀਦਾਸ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦਾ ਮੁੱਢ ਹੈ :-

“ਜੋ ਹੋਇਆ ਸੋ ਭਲਾ ਹੀ ਹੋਇਆ”

ਸ਼੍ਰੀਧਰ ਸੇਵਾ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਿਆ,

ਡੰਡਾ ਫੜਕੇ ਤੁਰਨੋਂ ਸਰਮਾਂਦਾ,

ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਕੁਲ ਵਧੇ ਫੁਲੇ
 ਜਿਸਨੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਡੰਡਾ ਫੜਾਇਆ
 ਭਿਖਿਆ ਪਾਤਰ ਫੜਨੋਂ ਝਕਦਾ
 ਭੂਪਤੀਆਂ ਵਾਂਗੂ ਆਕੜ ਤੁਰਦਾ
 ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਕੁਲ ਵਧੇ ਫੁਲੇ
 ਜਿਸ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਭਾਂਡਾ ਫੜਾਇਆ ।
 ਤੁਲਸੀ ਮਾਲਾ ਗਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੁਊਂਦਾ
 ਰਾਜਾ ਬਣ ਬਣ ਬਹਿੰਦਾ,
 ਕੰਵਲ ਨੈਣ ਪੁਰੰਦਰ ਵਿਠਲ ਨੇ
 ਤੁਲਸੀ ਮਾਲਾ ਗਲ ਪੁਆਈ ।

ਉਪਰੋਕਤ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹਰੀਦਾਸਾਂ ਦਾ ਵੇਸ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ । ਇਸ ਗਲ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਲੁਕਾ ਛਿਪਾ ਦੇ ਉਹ ਸਪਸ਼ਟ ਸਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ । “ਚੰਗਾ ਹੋਇਆ ਸ੍ਰੀ ਧਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ।” ਇਹ ਪੰਗਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਘਟੀ ਕਿਸੇ ਵਿਲੱਖਣ ਘਟਨਾਂ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ । ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਧਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਤਾ । ਇਹ ਗੱਲ ਧਿਆਨਗੋਚਰ ਹੈ ।

ਇਸ ਘਟਨਾਂ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਅਸਰ ਪਿਆ ਇਸਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਚਰਣਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਮੁੜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਉਹ ਰਾਜਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਵਾਂਗ ਆਪੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਮਾਉਂਦੇ । ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਧਨਵਾਨ ਹੋਣਗੇ । ਹੰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਚੂਰ ਉਹ ਧੌਣ ਅਕੜਾਕੇ ਤੁਰਦੇ ਸਨ । ਪਤਨੀ ਦੇ ਆਖੇ ਲੱਗ ਡੰਡਾ ਤੇ ਭਿਖਿਆ ਦਾ ਬੈਲਾ ਫੜਕੇ ਤੁਰ ਪੈਣਾਂ ਕੋਈ ਸੋਖੀ ਗਲ ਨਹੀਂ । “ਕਮਲਨੈਣ ਸ੍ਰੀ ਨਰਾਇਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾਂ ਨਾਲ ਤੁਲਸੀਮਾਲਾ ਗਲ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ।” ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੀਰਤਨ ਕਿਸੇ ਅਲੌਕਿਕ ਘਟਨਾਂ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ।

“ਅਸਾਂ ਵਪਾਰ ਕੀਤਾ,

ਸ੍ਰੀ ਪਤੀ ਦੇ ਚਰਣਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ।

ਹਰੀ ਦਇਆ ਦਾ ਕੁੜਤਾ, ਗੁਰੂ ਦਇਆ ਦੀ ਪਗੜੀ

ਹਰੀਦਾਸਾਂ ਦੀ ਦਇਆ ਸਾਡਾ ਪਰਨਾਂ ।

ਪਰਮਪਾਪੀਆਂ ਦੀ ਛਾਤੀ ਨੂੰ ਲਤਾੜਕੇ ਲੰਘ ਗਏ ।

ਕੋਰਾ ਕਾਗਜ਼ ਹਿਰਦਾ, ਮੂੰਹ ਕਲਮਦਾਨ
 ਜੀਭ ਦੀ ਕਲਮ ਨਾਲ, ਪਵਿੱਤਰ ਹਿਰਦੇ ਨਾਲ
 ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਭਾਉਦਾ ਸ੍ਰੀ ਵਿਸ਼ਣੂ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਖਿਆ ।
 ਅਗੋਂ ਕੀ ਹੋਸੀ ਦਾ ਭੈ ਮੁਕਿਆ
 ਪਿਛੱਲੇ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਚੁਕਿਆ ।
 ਇਕਗਰਨਾਮੇ ਵੀ ਪਾੜ ਸੁੱਟ ਦਿਤੇ
 ਗਲ ਗਲ ਤੇ ਉਮੜੇ ਅਨੰਦ ਦੇ ਅਬਰੂ
 ਧਨ ਦੀ ਬੈਲੀ ਦੇ ਬੰਧੂਆ ਹੱਥ
 ਅਖੀਰਲੀ ਕਿਸਤ ਚੁਕਾ ਮੁਕਤ ਹੋਏ ।
 ਹਰ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਦੀ ਜੀਅ ਹਜ਼ੂਰੀ,
 ਹਰ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਅੱਗੇ,
 ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਣ ਦਾ ਰਗੜਾ ਮੁਕਿਆ ।
 ਕਮਲ ਨੈਣ ਸ੍ਰੀ ਪੁਰੰਦਰ ਵਿਠੱਲ ਨੇ
 ਸੁਮੱਤ ਦੇ ਕੇ ਲੱੜ ਲਾ ਲਿਆ ।

ਇਸ ਸਾਰੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਵਪਾਰ ਬਾਰੇ ਦਸਦੇ ਹਨ । ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਚੀਜ਼ ਸਮਝਦੇ ਸਨ । ਕਿੰਨੇ ਸਾਲ ਉਹ ਇਸੇ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਰਹੇ । ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਉਲੱਝੇ ਮਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸੋਝੀ ਆ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਹੋ ਗਏ । ਵਪਾਰ, ਜਦੋਂ ਲੌਕਿਕ ਤੋਂ ਅਲੌਕਿਕ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਸਾਰਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਹੀ ਬਦਲ ਗਿਆ । ਆਤਮਸੰਤੋਸ਼ ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਹਰ ਪੰਗਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਝਲਕਦਾ ਹੈ । ਉਦੋਂ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਤੇ ਹੁਣ ਦੀ ਵੇਸਭੂਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨ ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਫਰਕ ਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਵਸੱਤਰ ਅਮੀਰੀ ਤੇ ਦੌਲਤ ਦੇ ਸੁਚੱਕ ਸਨ । ਅੱਜ ਦੇ ਕਪੜੇ ਆਤਮਿਕ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਗਵਾਹ । “ਹਰੀ ਕਿਰਪਾ ਸਾਡਾ ਚੌਲਾ, ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ ਸਾਡੀ ਪਗੜੀ, ਹਰੀਦਾਸਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸਾਡਾ ਪਰਨਾ ।” ਵਿਹਾਰ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਕਲਮ ਦਵਾਤ ਦੀ ਥਾਂ ਹਿਰਦੇ, ਮੂੰਹ ਤੇ ਜੀਭ ਨੇ ਲੈ ਲਈ । ਇਸ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਚਿੱਤਰਣ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਨੇ ਬੜੇ ਦਿਲ ਟੁੰਬਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਪਿੱਛੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਸਿਰਫ ਬਾਹਰੀ ਕੰਮਾਂ ਕਾਜਾਂ ਲਈ ਸਨ । ਹੁਣ ਹਰ ਵਸਤੂ ਹਰ ਸਾਧਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੁਰਤੀ ਲੋੜਦਾ ਹੈ ।

ਅਜ ਹਰੀ ਸੇਵਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਕਰਜ਼ੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾ ਰਹੀ ਹੈ । ਸਾਰਾ ਕਰਜ਼ਾ ਚੁਕਾਉਣ ਮਗਰੋਂ ਰਿਣ ਪੱਤਕ ਪਾੜ ਦੇਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਜੋ ਉਪਮਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਯਾਦ ਦੁਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਆਪਣੇ ਹੁਣ ਦੇ ਵਪਾਰ ਵਿਚੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਨਾਫਾ ਵੀ ਅਤਿ ਅਧਿਕ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਗੱਲ ਗੱਲ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਨੰਦ ਦੇ ਹੰਝੂ ਉਮੜ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਸਾਰਾ ਆਪਾ ਪੁਲਕਿੱਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਿਹੜੇ ਹੱਥ ਪਹਿਲਾਂ ਧਨ ਦੀ ਪੇਟੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਉਹ ਹੁਣ ਹਰੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਗਏ ਹਨ । ਇਸ ਵਪਾਰ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਲਾਭ ਖਟਿਆ ਹੈ-ਉਹ ਹੈ ਮੁਕੱਤੀ । ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ ਹਰ ਗਾਹਕ ਦੀ ਖੁਸ਼ਮਦ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਵਿਹਾਰ ਲਈ ਮਿੰਨਤਾਂ ਤਰਲੇ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ । ਹੁਣ ਉਹ ਬਿਪਤਾ ਟੱਲ ਗਈ ਹੈ । ਸਾਖਿਆਤ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾੜਨਾਂ ਦੇ ਕੇ, ਬੁਲਾਕੇ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਲਾ ਲਿਆ ਸੀ । ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੇ ਨਸੇ ਵਿੱਚ ਚੁਰ ਵਪਾਰੀ ਦੀ ਗਲਬਾਤਦਾ ਢੰਗ ਹੋਰ ਸੀ-ਹੁਣ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਲਗਨ, ਭਗਤੀ, ਨਿਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਰਹਿਣ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਹੀ ਦੂਸਰਾ ਹੈ । ਪਹਿਲੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਆਤਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਦੂਸਰੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਆਤਮਸਮਰਪਣ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਤੇ ਆਨੰਦ ਦੇ ਚਿੰਨ, ਲਭਦੇ ਹਨ ।

ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਮਹਤੱਵਪੂਰਣ ਘਟਨਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ, ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਵਾਪਰੀ ਹੋਵੇਗੀ । ਵਿਜੈਦਾਸ ਨੇ ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਦਾ ਨਾਂ ਪੁਰੰਦਰਗੜ੍ਹ ਦਸਿਆ ਹੈ । ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਪੁਰੰਦਰਗੜ੍ਹ ਨਾਮੀ ਸਥਾਨ ਤੇ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੇ ਜਨਮ ਲੈਣ ਜਾਂ ਰਹਿਣ ਦੀ ਕੋਈ ਸੂਚਨਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ । ਵਿਜੈਦਾਸ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕਿੰਤੂ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਅੱਜ ਤੋਂ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀ ਹਾਲਤ ਸੀ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸੀ । ਇਸ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਕਰਨਾਟਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚਲੇ ਮਲਨਾਡ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ 'ਅਰਗ' ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਠੱਲ* ਭਗਤੀ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸੁਣਾਣ ਤੇ ਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ । ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਖੇਮਪੁਰ ਹੀ ਸਾਇਦ ਪੁਰੰਦਰਪੁਰ ਹੋਵੇ ਤੇ ਇਥੇ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਣ । ਸ੍ਰੀ ਕਪਟਗਲ ਕ੍ਰਿਸਣਗਾਏ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿੱਖ ਚੁੱਕੇ

* ਵਿਸਫ਼

ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਹਿਮਤ ਹਨ। ਪਰ ਜੇ ਇਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜਗ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਰੀਦਾਸ ਨਾਮ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮੇਲ ਨਹੀਂ। ਵਿਜੈਨਗਰ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਵਪਾਰ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਮੁਖ ਕੇਂਦਰ ਸਨ, ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪੱਖੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਵਰਤਮਾਨ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਨਿਵਾਸ ਨਾਇਕ ਵਿਆਸ ਰਾਏ ਦੇ ਦਰਸਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਜੈਨਗਰ ਆਏ। ਇਸਦਾ ਵੇਰਵਾ ਉਹ ਅਗਲੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਆਪ ਹੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਅਤੀ ਲੋਭੀ ਸ੍ਰੀ ਨਿਵਾਸ ਨਾਇਕ ਵੈਰਾਗੀ ਹੋ ਗਏ। ਵਿਜੈਨਗਰ ਜਾ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਵਿਆਸ ਤੀਰਥ ਦੇ ਦਰਸਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ 'ਪੁਰੰਦਰ ਵਿਠਲ' ਨਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਬੜਾ ਮਹੱਤਤਾ ਪੂਰਣ ਹੈ। ਇਸ ਭੇਟ ਦਾ ਵਰਨਣ ਸ੍ਰੀ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਵਿਆਸ ਰਾਏ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਬ ਕਰਕੇ ਲਿਖੀ ਸੁਲਾਂਦੀ* ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦੇ ਅੰਸਾਂ ਵਲ ਹੀ ਧਿਆਨ ਦਿਅਾਂਗੇ।

“ਵਿਆਸ ਰਾਏ ਦੇ ਚਰਣ ਕਮਲਾਂ ਦੇ ਦਰਸਨ ਕਰ

ਅਨੇਕ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਪੁੰਨਾਂ ਦਾ ਫਲ ਮਿਲਿਆ

ਸਹੱਸਰ ਕੁਲਾਂ ਤਰ ਗਈਆਂ

ਸ੍ਰੀ ਵਿਸ਼ਣੂ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਮਿਲਿਆ

ਪੁਰੰਦਰਵਿਠਲ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੋਈ।”

ਉਪਰੋਕਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਆਸਰਾਏ ਦੇ ਦਰਸਨ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਆਨੰਦ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਮਹਾਂਪੁੰਨ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਵਿਆਸ ਰਾਏ ਦੇ ਦਰਸਨਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਈ ਪੁਸਤਾਂ ਦਾ ਉਧਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਜਾਇਆ। ਸ੍ਰੀ ਵਿਸ਼ਣੂ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕੋਈ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਵਿਆਸਰਾਏ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਪੁਰੰਦਰ ਵਿਠਲ'

* ਸੰਗੀਤ ਰਚਨਾ

ਦਾ ਉਪਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਿੰਨਾ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਸੁਲਾਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

“ਗੁਰੂ ਵਿਆਸ ਰਾਏ ਦੇ ਚਰਣਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗਤੀ
ਪੁਰੰਦਰ ਵਿੱਠਲ ਮੈਂ ਜਾਣ ਗਿਆ।”

ਇਸੇ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਚਾਅ ਦੇ ਰੋਅ ਵਿੱਚ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਨੇ ਇਕ ਉਗਾਭੋਗ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

“ਅਜ ਦਾ ਦਿਨ ਸੁਭ ਦਿਨ, ਅਜ ਦਾ ਤਾਰਾ ਸੁਭ ਤਾਰਾ
ਅਜ ਦਾ ਯੋਗ ਸੁਭ ਯੋਗ, ਅਜ ਦਾ ਕਰਣ ਸੁਭ ਕਰਣ”

ਸ੍ਰੀ ਵਿਆਸ ਰਾਏ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰੱਚ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ‘ਨਿਆਏ ਅੰਮ੍ਰਿਤ’ ‘ਤਰਕਤਾਂਡਵ’, ‘ਚੰਦ੍ਰਕਾ’ ਆਦਿ ਸਿਧਾਂਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਅਨੇਕ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਪੀਂਡਤਾਂ ਨੂੰ ਵਾਦਵਿਵਾਦ ਵਿੱਚ ਹਰਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿਦਵੱਤਾ ਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਮੰਨਵਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕੰਮ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਉਹ ਸੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸਣ ਰਾਏ ਉਪਰ ਪਏ ਭੇੜੇ ਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਤਕਰੀਬਨ 1520 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਸ੍ਰੀ ਆਰ. ਐਸ. ਪੰਚਮੁਖੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ (ਸ੍ਰੀ ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਜੀਵਨ ਚਰਿੱਤਰ 1958 ਪੰਨਾ 51) ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੀ ਉਮਰ ਕੋਈ ਚਾਲੀ ਕੁ ਸਾਲ ਹੋਵੇਗੀ।

ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੀ ਕਿਰਤ “ਸ੍ਰੀ ਵਿਆਸ ਰਾਏ *ਸੁਲਾਦੀ” ਤੋਂ ਨਾਂ ਸਿਰਫ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਆਪਣੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਸਲਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਤੇ ਚੇਲੇ ਦਾ ਇਹ ਅਟੁੱਟ ਪ੍ਰੇਮ “ਦਾਸਾ ਵਿਚੋਂ ਦਾਸ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ” ਵਿਆਸ ਰਾਏ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਇਕ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਸਿਸ ਲਈ ਸਲਾਹਾਂ ਆਪਮੁਹਾਰੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਏਨਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਰਾਜੇ ਕ੍ਰਿਸਣਰਾਏ ਵਲੋਂ ਮਿਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਦੌਲਤ ਦਾ ਗੁੱਛ ਹਿੰਸਾ ਉਹਨਾਂ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਲਕਸ਼ਣਦਾਸ, ਹੇਬੱਣਦਾਸ ਤੇ ਮਾਧਵੰਪਾ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਇਸਦਾ ਹਵਾਲਾ 1447 ਦੇ ਸਾਲੀਵਾਨ ਸਕ (1526 ਈਸਵੀ) ਕਮਲਾਪੁਰ ਦੇ ਤਾਮਰ ਪੱਤਰਾਂ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤਾਮਰ ਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ

* ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਰਚਨਾ

ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਵਸਿਸਟ ਗੋਤ ਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਯਜ਼ੁਰਵੇਦ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਸਨ । ਇਹਨਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਕੁੱਛ ਹੋਰ ਨਵੇਂ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁੱਛ ਗਲਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅੱਡ ਹਨ । ਵਿਜੈਦਾਸ, ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੇ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰ ਵਰਦ, ਗੁਰੂ ਰਾਇਆ, ਮਾਧਵਪਤੀ ਤੇ ਅਭਿਨਵ ਦਸਦੇ ਹਨ । ਪਰ ਉਕਤ ਪੁਰਾਣੇ ਹਵਾਲੇ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਮਾਧਵਪਤੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਬਾਕੀ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਅੱਡ ਹਨ । । ਇਸ ਹਵਾਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀਵਿਆਸ ਰਾਏ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੇ ਵੀ ਬੜਾ ਮਾਣ ਸੀ । ਬਾਕੀ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਬਦਲ ਗਏ, ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ । ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੇ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਮਾਧਵਪਤੀ ਨੇ 'ਮਾਦਵਪਤੀ ਵਿਠੱਲ' ਨਾਂ ਦੇ ਹੇਠ ਆਪਣੇ ਇਕ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਰਕਤਾਕਸ਼ੀ ਸੰਮਤ ਪੋਹ ਦੀ ਮਸਿਆ ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਦੇ ਦਿਨ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ"। ਇਹ ਸਮਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ । ਅਰਥਾਤ 1564 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ । ਦਾਸ ਦੀਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਚਾਲ੍ਹੀ ਸਾਲ ਸੀ । ਚੁਤਾਲੀ ਸਾਲ ਉਹ ਹਰੀਦਾਸ ਰਹੇ । ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 1480 ਤੋਂ 1564 ਤੱਕ 84 ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਭੋਗੀ ।

ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਤੇ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਕਈ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਸਨ । ਪਤਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਦਕਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਬਦਲ ਗਈ । ਉਸਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਇਕ ਦਮ ਤਿਆਗੀ ਹੋ ਗਏ । ਸ੍ਰੀ ਵਿਆਸ ਨੂੰ ਮਿਲਕੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ 'ਪੁਰੰਦਰ ਵਿਠੱਲ' ਦਾ ਉਪਨਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਹਰੀਦਾਸ ਬਣ ਗਏ । ਇਹਨਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਵਿਜੈਦਾਸ ਰਚਿਤ ਕੁੱਛ ਕਿਰਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਸੌ ਵੀਹ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਸਲੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਬਦਲ ਕੇ ਨਵਾਂ ਹੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ । ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਗਲ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਸਲੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਦੰਦ ਕਥਾਵਾਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਦੰਦ ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਤੀਹ ਵਿੱਚ ਛਪੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅੰਸ਼ ਜਿੰਨੇ ਕੁ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ।

ਹਰੀਦਾਸ ਸਾਧਨਾ

ਸ੍ਰੀ ਨਿਵਾਸ ਨਾਇਕ ਨੇ *ਸ੍ਰੀ ਨਿਵਾਸ ਦਾ ਢਾਂਡੀ ਬਣਕੇ ਮੋਢੇ ਤੇ ਭਿਖਿਆ ਦਾ ਬੈਲਾ ਲਟਕਾ ਲਿਆ । ਇਕ ਹੱਥ ਨਾਲ ਚੁਟਕੀ ਮਾਰਦੇ ਤੇ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਤੰਬੂਰਾ ਵਜਾਉਂਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਹਰੀਦਾਸ ਬਣਕੇ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਰ ਲਿਆ । ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਬੜਾ ਕਠਿਨ ਸੀ । ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਬੜੀ ਕਠਿਨ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲੀ ਆਤਮਨਿਵੇਦਨ ਤੇ ਆਤਮਸੁੱਧੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਕਈ ਪੜਾਅ ਨਜ਼ਰੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ।

ਤਕਰੀਬਨ ਚਾਲੀ ਸਾਲ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਝਮੇਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਰਹਿਣ ਮਗਰੋਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ । ਉਹ ਆਪਣੇ ਚੰਚਲ ਮਨ ਨੂੰ ਘੜੀ ਮੁੜੀ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ—

“ਮਨ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਬੜਾ ਔਖਾ

ਭਟਕਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਡਾਢਾ ਔਖਾ”

ਇਸ ਪਖੰ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ

“ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਚ’ ਫਸੇ ਮਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੁੱਛ ਨਾਂ ਦਿੱਸੇ

ਘਰ ਦੇ ਝਮੇਲਿਆਂ ਨੇ ਨਾਸ ਪੁਟਿਆ

ਬਾਲਾਂ ਦਾ ਮੋਹ, ਕੁੱਛ ਵੀ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ,

ਭਟਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਚਰਨੀ ਲਾ

ਪੁਰੰਦਰ ਵਿਠੱਲ ।”

ਕਿਤੇ ਉਹ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜੰਜੀਰਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦੇ ਜਤਨ ਵਿੱਚ ਬਿਹਬਲ ਦਿਸਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਿਤੇ “ਦਿਵਸ ਗੁਆਇਆ ਖਾ ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਨਾਂ ਲਿਆ । ਰਾਤ ਗੁਆਈ ਸੈਂ ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਨਾ ਲਿਆ । ਇਹਨਾਂ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਫਸਿਆ ਪੁਰੰਦਰ

ਵਿਠਲ ।" ਆਪਣੀ ਸਰੀਰਕ ਦੁਰਬਲਤਾ ਕਾਰਣ ਬੜੇ ਦੁਖੀ ਹਨ ।

“ਕਦੋਂ ਮੇਰੇ ਤੇ ਮਿਹਰ ਕਰੋਗੇ ਪ੍ਰਭੂ, ਕਦੋਂ ਮੈਂ ਧੰਨ ਹੋਵਾਂਗਾ
ਤੇਰੇ ਗੁਣ ਗਾਵਾਂ, ਤੇਰੀ ਓਟ ਲੈ ਕੇ ਤੇਰਾ ਦਰ ਕਦੇ ਨਾਂ ਛੱਡਾਂ
ਤੇਰੇ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਸੰਗ ਕਰਾਂ
ਤੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਨਾਂ ਕੋਈ ਮੇਰਾ
ਹੋ ਦੇਵਾਂ ਦੇ ਦੇਵ ।”

ਆਪਣੇ ਇਸਟ ਦੇਵ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅਟੱਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸਤੋਂ ਬਲਿਹਾਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । “ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਖਿੱਚ ਧੂਹ ਤੋਂ ਬਚਾ, ਮੇਰਾ ਮਨ ਸਥਿਰ ਬਣਾ” ਉਹ ਮੁੜ ਮੁੜ ਆਪਣਾਂ ਸੰਕਟ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

“ਦਾਸ ਬਣਾਉ ਨਾਂ ਤਰਸਾਉ, ਦੀਨ ਦਇਆਲ ਦਇਆ ਸਾਗਰ”

ਮੁੜ ਮੁੜ ਅਰਜ਼ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਹਨ :-

“ਮੇਰਾ ਮਨ ਆਪਣੇ ਚਰਨੀਂ ਲਾ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਜਪਾਂ”

ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਬਾਰ ਬਾਰ ਆਪਣੀ ਤੀਬਰ ਦਿੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਵਿੱਲ ਹੁੰਦੀ ਵੇਖਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਿਹਬਲਤਾ ਦੁੱਗਣੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

“ਕਿਸ ਮੂੰਹ ਬੇਨਤੀ ਕਰਾਂ, ਅਸੰਖ ਅਪਰਾਧ ਮੇਰੇ ।”

ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਘਰ ਕਰਕੇ ਬੈਠੇ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ ਤੇ ਖਾਹਿਸਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਚੀ ਬਣਾਕੇ ਦਸਦੇ ਹਨ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਗੇ ਜਾਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਸ਼ਗਲ ਅਪਰਾਧ ਖਿਆ ਕਰੋ ਦਾਤਾ, ਅੰਧਕਾਰ ਹਟਾਉ ਦਾਤਾ ।”

ਆਪਣੇ ਅਪਰਾਧ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਦਸਦੇ ਹਨ :-

ਪਾਪੀ ਚਾਂ ਅਤੀ ਪਾਪੀ, ਕ੍ਰੋਧੀ ਚਾਂ ਅਤੀ ਕ੍ਰੋਧੀ

ਕੋਪਤਾਪ ਦਾ ਰੋਗ ਦੂਰ ਕਰੋ

ਮੇਰੀ ਰਖਿਆ ਕਰੋ, ਹਰੀ ।”

ਉਹ ਆਤਮਨਿੰਦਾ ਤੋਂ ਉੱਕਾ ਨਹੀਂ ਖਿਜਕਦੇ ।

ਤੇਰੀ ਓਟ ਤੂੰ ਹੀ ਰਖਵਾਲਾ, ਮੇਰੇ ਗੁਣ ਐਗੁਣ ਨਾਂ ਵਿਚਾਰੋ ਕੋਈ ।”

ਉਹ ਜੋਦੜੀ ਕਰਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

“ਪ੍ਰੰਤਰ ਦੇ ਅਪਰਾਧ ਮਾਂ ਖਿਮਾਂ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ

ਦਾਤਾ ਪੁਰੰਦਰ ਵਿੱਠਲ, ਮੈਨੂੰ ਸੰਭਾਲੋ ਤਿਵੇਂ ।”

ਦਾਤਾ ਪੁਰੰਦਰ ਵਿੱਠਲ, ਮੈਨੂੰ ਸੰਭਾਲੋ ਤਿਵੇਂ ।”

ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਖਦਾ ਹੈ, ਕਸੌਟੀ ਤੇ ਰਗੜਕੇ,

ਭੱਠੀ ਵਿੱਚ ਤਪਾਕੇ ਵੇਖਦਾ ਹੈ । ਪਰੀਖਿਆ ਬਿਨਾਂ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ । ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਅਗਨੀ ਪਰੀਖਿਆ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਦਾ ਹੈ । ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹਿਰਦਾ, ਹਰੀ ਦੇ ਦਰਸਨ ਲਈ ਬੇਚੈਨ ਹੈ । ਕਦੀ ਨਿਰਾਸ ਹੋਕੇ ਜੋਦੜੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਬਿਹਬਲ ਦਸਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਇਕ ਦੋ ਕੀਰਤਨ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ

“ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨੇ ਉਸ ਦਿਨ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ ਮੈਨੂੰ
ਮੇਰੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਜੋਗਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਭਗਤ ਵਛੱਲ ਕਿਉਂ ਬਣਿਆ ?
ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਡਰਦਾ ਤੇਰੇ ਇਸ ਨਾਂ ਤੋਂ ਹੇ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰਭੂ ਸਾਖਿਆਤ ਪੁਰਖ
ਪੁਰੰਦਰਗੰਢਲ ਮੇਰੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰੋ ।”

ਫੇਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬਿਹੱਬਲਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਢੰਗ ਬਦਲਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

“ਤੇਰੇ ਭਰੋਸੇ ਕੰਠ ਜੀਵਿਆ ਇਸ ਜੱਗ ਵਿੱਚ ਹਰੀ”
ਪ੍ਰਸਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪੁਛਦੇ ਹਨ । ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਮਯੂਰਧਵਜ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ, ਭ੍ਰਿਗੂ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਪਾਦਨੇਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ, ਤ੍ਰਿਪਾਸੁਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਮਾਣ ਭੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ, ਕਰਣ ਦੀ ਦਰਦਨਾਕ ਮੌਤ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ, ਬਾਲੀ ਚਕਰਵਤੀ ਦਾ ਪਤਾਲਵਾਸ,, ਪੂਤਨਾ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਛੋਹਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਘਰ ਘਰ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗਦੇ ਦਾਸਾਂ ਤੋਂ ਸੁਗਤਾਂ ਲਵੋ ਤੂੰ
ਹੇ ਗੁਰੂੜ ਸਵਾਰ !
ਤੇਰੇ ਭਰੋਸੇ ਰਹਿਕੇ ਤਾਂ ਖਾਣ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਲੱਭੇ ।”
ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ

ਮੇਰੀ ਇਹ ਦਸਾ ਵੇਖ ਕੇ ਵੀ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਛੱਡ ਜਾਵੇਗਾ ?
“ਭਗਤਵਛੱਲ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਲੈਣ ਮਗਰੋਂ ਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹਿਣਾਂ ਪੈਦਾ ਹੈ ਨਾ ? ਪ੍ਰਸਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੇ ਮਨ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਇਹ ਕੁੱਛ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ । ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਬਿਰਹਾ ਦੀ ਪੀੜ, ਦੁਖ ਤੇ ਸੰਤਾਪ ਦੀ ਅਗਨੀ ਵਿੱਚ ਪੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰਸਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਅੱਡ ਅੱਡ ਪੜਾਅ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਨਜ਼ਰੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ।

ਆਪਣਾ ਮਨ ਹਰੀ ਨੂੰ ਅਰਪਣ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਨੂੰ ਸੁਫਲੇ

ਵਿੱਚ ਹਰੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਨੰਦ ਰੂਪੀ ਡੋਡੀ ਦੀਆਂ ਪੰਖੜੀਆਂ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ।

“ਡਿੱਠਾ ਨੀ ਮੈਂ ਸੁਫਨੇ ਵਿੱਚ ਗੋਬਿੰਦ

ਡਿੱਠਾ ਨੀ ਮੈਂ ਸੋਨੇ ਤੇ ਰਤਨਾਂ ਦੀ ਖਾਣ ਨੂੰ

ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਕੋਈ ਠਿਕਾਣਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ । ਸਿਰ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਪੈਰਾਂ ਤੱਕੀ ਡਿੱਠੇ ਸੁੰਦਰਸਵਾਮੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਸੁੰਦਰ ਸਲੋਨੇ ਪੁਰੰਦਰ ਵਿਠਲ ਨੂੰ

ਮੈਂ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ

ਉਸਦੀ ਸੋਭਾ ਗਾਵਾਂ

ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਭੈ ਦੂਰ ਹੋਇਆ ।”

ਸੁਪਨਾਂ ਭੰਗ ਹੋਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਨੰਦ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੇ ਦੈਵੀ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਹੈ । ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬੰਦਲ ਖਿੰਡ ਪੁੰਡ ਗਏ । ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰਨ ਹੋ ਗਈ । ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਭਗਤ ਤੇ ਕਿਰਪਾ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਭਗਤ ਯਾਦ ਕਰੇ ਅਵੱਸ ਬਹੁਤਾ ਹੈ । ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਨੂੰ ਇਸਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ।

“ਡਿੱਠਾ ਨੀ ਮੈਂ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ, ਡਿੱਠਾ ਮੈਂ ਗੋਬਿੰਦ

ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਪੱਖੀ ਕਮਲਨੇਣ ਗੋਬਿੰਦ ।”

“ਤੇਰੇ ਸਹਾਰੇ ਕੱਠ ਜੀਵਿਆ ? ਦਾ ਦੂਸਣ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ

“ਤੇਰੇ ਭਰੋਸੇ ਹੀ ਜੀਵਿਆ, ਬਿਨ ਤੇਰੇ ਨਾ ਬਚਿਆ ਜਾਏ”

ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ । ਚੇਤਨਾ ਉਪਰਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ । ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤ੍ਰਿਪਤ ਮਨ ਇਥੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੁਕਦਾ

“ਸਭ ਥਾਂਈ ਪੁਰੰਦਰ ਵਿਠਲ, ਸੰਸਾਰ ਨਾ ਕੋਈ

ਜਿਥੇ ਭਗਤ ਬੁਲਾਏ ਹਰੀ ਪਹੁੰਚੇ ਉਸ ਥਾਂ ਹੀ ।”

ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਭਰੋਸਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭਰੋਸਾ ਦੁਆ ਸਕਦੇ ਹਨ ਆਪਣੇ ਭਰੋਸੇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਉਹ ਪ੍ਰਹੇਲਦ, ਅਜਾਮਲ, ਗਜੇਂਦਰ ਤੇ ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦਾ ਇਹ ਅਪਰੋਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਹ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ।

ਹੁਣ ਤਾਂਹੀ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਬੜੀ ਬੇਚੈਨੀ

ਸੀ । ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਦ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸਾਰਥਕ ਕਰਨ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਬੜੀ ਤੀਬਰ ਹੋ ਗਈ । ਉਹ ਭਗਵੰਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਚੁੱਟੀ ਗੰਢੀ ਲਕਸ਼ਮੀ (ਵਿਸ਼ਨੂ ਦੀ ਪਤਨੀ) ਦੀ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਦਰਸ਼ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ । ਉਸਦਾ ਧਿਆਨ ਧਰਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

“ਧੰਨ ਲਕਸ਼ਮੀ, ਤੂੰ ਮਹਾਨ ਹੈਂ ਲਕਸ਼ਮੀ ਹਰੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀ ।” ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾਂ ਤੋਂ ਬਲਿਹਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਵਿਦੂਰ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਿਆਲਾ ਦੁਧ ਪੀਣ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਖੁਸ਼ ਹੋਕੇ ਦੁਧ ਦਾ ਦਰਿਆ ਵਗਾ ਦਿੱਤਾ । ਭਗਵੰਤ ਦਾ ਭਗਤ ਪ੍ਰੇਮ ਵੇਖ ਉਹ ਅਸਚਰਜ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ

“ਵਿਦੂਰ ਦੇ ਭਾਗ ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਸਲਾਹੇ ।”

ਗਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਭਾਗਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

“ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੇ ਚਾਮ ਮਲੁਰ ।”

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਭਾਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਗੋਪੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਬਾਲ ਗੁਪਾਲ ਨੂੰ ਮੱਖਣ ਖੁਆਉਂਦੀਆਂ ਤੇ ਉਸਤੋਂ ਵਰੇ ਨਿਆਰੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸਦਾ ਚਿੰਤਣ ਉਹਨਾਂ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

“ਕਦੋਂ ਗਲ ਲਾਵੇਗੇ ਪ੍ਰਭੂ । ਕਦੋਂ ਗਲ ਲਾਵੇਗੇ ।

ਮਿੱਠੇ ਬੋਲ ਸੁਣਾ ਕਦੋਂ ਠੰਢ ਪਾਵੇਗੇ ।”

“ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਾਸ ਕਰੋ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਾਂ ਸਦਾ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਾਸ ਕਰੋ
ਸਿਰੀ ਵਲੱਭ ਮਰਦਨਾਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਾਸ ਕਰੋ

ਗਲ ਮੋਤੀਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ, ਸਦਾ ਤੇਰੀ ਮਹਿਮਾਂ ਗਾਵਾਂ ।”

ਮੁੜ ਮੁੜ ਬਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਨ ਤਾਂਘਦਾ ਹੈ । ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਮਾਧਵ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਬਿਠਾਕੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾਂ ਬੜੀ ਮਹਾਨ ਹੈ ।

ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਅਨੰਦ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਨੂੰ ਦਾਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗਣ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਘਟ ਗਰਵ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਨੰਦ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਕ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

“ਮਧੂ ਮੱਖੀ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਮੇਰੀ

ਇਹ ਹੈ ਬੰਤੀ ਪਿਆਰੀ ਪਿਆਰੀ

ਪਦਮਨਾਥ ਚਰਣ ਕਮਲਾਂ ਦਾ ਮੈਂ ਭੰਵਰਾ
ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਗਰੂ ਬਣ ਕ੍ਰਿਸਣ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਵਾਂ
ਰੰਗਨਾਥ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਵਾਂ
ਦਰਸਨ ਕਰ ਅੱਖੀਆਂ ਠਰੀਆਂ
ਲਖਮੀ ਪਤੀ ਪੁਰੰਦਰ ਵਿਠੱਲ, ਤੇਰੇ ਵਿੱਚ ਰਮ
ਤੇਰੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਅਨੰਦ ਪਾਵਾਂ"

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰੀਦਾਸਾਂ ਤੇ ਵੀ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਨੂੰ ਬੜਾ ਗਰਵ ਤੇ ਮਾਣ ਸੀ। ਹਰੀਦਾਸਾਂ ਦੀ ਹਰ ਵਸਤੂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਸਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਇਕ *ਉਗਭੋਗ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿਤ੍ਰਤ ਕੀਤੀ ਹੈ :

"ਤੰਬੂਰੀ ਵਜਾਦਿਆਂ ਭਵਸਾਗਰ ਪਾਰ ਹੋਵੇ
ਖੜਤਾਲ ਖੜਕਾਦਿਆਂ ਦੇਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗ ਮਿਲੇ
ਘੁੰਗਰੂਆਂ ਦੀ ਛਟਕ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇ
ਹਰੀ ਸਿਮਰਨ, ਹਰੀ ਦਰਸਨ ਕਰਦਿਆਂ
ਪੁਰੰਦਰ ਵਿਠੱਲ, ਬੈਠੁੰਠ ਵਿੱਚ ਵਾਸ ਹੋਵੇ"

ਹਰੀਦਾਸਾਂ ਦੇ ਤੰਬੂਰੀ ਤਾਲ ਤੇ ਘੁੰਗਰੂਆਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਨੇ ਇਥੇ ਬੜੇ ਅਰਥਪੂਰਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਧੁਮੱਖੀ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ, ਉਸਦੀ ਮਿਠਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਰੀਦਾਸਾਂ ਦੇ ਇਹ ਸਾਧਨ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਉਗਭੋਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਮੰਗਦਾ ਹੈ।

ਹਰੀਦਾਸ ਬਨਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਨੂੰ ਅਕਹਿ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੀਦਾਸ ਕਲਪਾਬਿਰਖ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

"ਦੇਖੋ ਥਾਂ ਥਾਂ ਘੁੰਮਦੇ ਦਾਸ, ਨਰ ਨਹੀਂ, ਕਲਪਾਬਿਰਖ ਹਨ"।

ਉਹ ਵਿਸਮਿਤ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ

"ਦੁਧ ਵਿੱਚ ਗਲਿਆ ਜਲ, ਜਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ
ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਬਣਿਆ ਮੋਤੀ, ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ
ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਪਕਿਆ ਭਾਂਡਾ, ਮਿੱਟੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ

ਵਿਸਤ੍ਰ ਦੀ ਸਰਣ ਆਏ ਨਰ, ਨਰ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ।" ਮੁੜ ਮੁੜ

* ਸੰਗੀਤਰਚਨਾਂ

ਉਹ ਹਰੀ ਦਾਸਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਤਨੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ

“ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਵਿਸ਼ਨੂ ਚਰਬ੍ਰਹਮ ਵੈਸ਼ਣਵ” ।

ਅਰਥਾਤ ਵਿਸ਼ਨੂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਭਗਤ ਵਿਸ਼ਨੂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਣ ਵਾਲਾ ਵੈਸ਼ਣਵ । ਬੜੇ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਹਰੀ ਤੇ ਹਰੀਦਾਸਾਂ ਦੇ ਨਿਕਟ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

“ਕਿੰਨੇ ਜਨਮਾਂ ਦੇ, ਪੁੰਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਕੋਈ ਦਾਸ, ਬਣੇ ।”

ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਹਰੀਦਾਸਾਂ ਦਾ ਸੰਗ ਲੋਚਦੇ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਹੁਰਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਅਮੁੱਲ ਵਸਤਾਂ ਮਿਲ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਂਤ ਤੇ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹਿਰਦੇ ਨਾਲ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ :-

ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਗੁਰੂ ਦਾ ਵਰ ਮਿਲਿਆ, ਹੋਰ ਕੀ ਚਾਹੀਦੈ, ਹੋਰ ਕੀ ਚਾਹੀਦੈ ।

ਹਰੀਦਾਸਾਂ ਦਾ ਸੰਗ ਲਭਿਆ, ਹੋਰ ਕੀ ਚਾਹੀਦੈ, ਹੋਰ ਕੀ ਚਾਹੀਦੈ ।

ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਪਿੱਛਾ ਛੁਟਿਆ, ਹੋਰ ਕੀ ਚਾਹੀਦੈ, ਹੋਰ ਕੀ ਚਾਹੀਦੈ ।

ਕਮਲਨੇਣ ਦਾ ਨਾਂ ਜੀਭ ਤੇ ਵਸਿਆ, ਹੋਰ ਕੀ ਚਾਹੀਦੈ, ਹੋਰ ਕੀ ਚਾਹੀਦੈ ।

ਅਨੰਦ ਦਾ ਸੁਆਦ ਵਰਨਣ ਤੋਂ ਬਾਹਰ, ਕਿਵੇਂ ਆਖਾਂ, ਕਿਵੇਂ ਆਖਾਂ ।

ਨੰਦ ਬਾਲ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਸਾਰੀ ਹੋਰ ਕੀ ਆਖਾਂ, ਹੋਰ ਕੀ ਆਖਾਂ ।

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਭਟਕਣਾਂ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ । ਟਿਕੇ ਹੋਏ ਸਥਿਰ ਮਨ ਦਾ ਚਿਤਰ ਉਭਰਦਾ ਹੈ । ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਮੋਹ ਮਾਇਆ, ਮਦ ਹੰਕਾਰ ਤੇ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਕੇ ਕਿਰਤਾਰਥ ਹੋਇਆ ਵਿਅੱਕਤੀ ਹੀ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਛ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜੀਭ ਤੇ ਹਰੀ ਨਾਮ ਦੀ ਲੀਲਾ ਦਾ ਹੀ ਗੁਣ ਗਾਨ ਹੈ । ਇਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਖੁੱਟ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਝੁਲ੍ਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਝਿਜਕਦੇ ।

“ਨਾ ਤੇਰੀ ਪਰਵਾਹ, ਨਾ ਕੋਈ ਅਹਿਸਾਨ ਤੇਰਾ

ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਦਾ ਆਸਰਾ ਹੀ ਬਖ਼ੇਰਾ ਮੈਨੂੰ ।

ਸੁਨਿਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਨਿਵਾਸ ਨਾਇਕ ਆਪਣੀ ਨਿਰੰਤਰ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਪਰਮ ਪਵਿੱਤਰ ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਦਾ ਨਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸੰਧ ਹੋ ਗਿਆ । ਆਤਮ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਆਤਮ ਸੁਧੀ ਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿੱਚ ਤਪਕੇ ਉਹ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਸੁੱਧ ਹੋ ਗਏ । ਭਗਤੀ ਦੇ ਬੱਲ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਬੜਾ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ । ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹਰ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ ।

ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ

ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਹਾਨਤਾ

ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਹਤੱਤਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਦੋ ਪੜਾਅਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪਹਿਲਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਸਾਹ ਸਰਧਾ ਤੇ ਭਗਤੀ, ਅਵਤਾਰਤ੍ਵ (ਹਨੁਮਾਨ, ਭੀਮ ਤੇ ਮਧੁਵਾਚਾਰਿਆ) ਦੀ ਮਹਿਮਾਂ, ਹਰੀਨਾਮ ਤੇ ਹਰੀਦਾਸਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗੌਰਵ-ਇਸ ਪੜਾਅ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬੜੀ ਸੀਮਿਤ ਅਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਢੰਗ ਦੀ ਹੈ।

ਦੂਸਰਾ ਪੜਾਅ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅਪਰੇਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਉਹ ਭਗਵੰਤ ਦੀ ਅਗਾਧਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਕੇ ਆਤਮਤ੍ਰਿਪਤੀ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਪੂਰਬ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਵਿਆਸਗਾਏ ਨੇ ਮਾਧਵਮੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ।

“ਹਰੀ ਸਰਵੋਤਮ ਹੈ, ਜਗਤ ਸੱਤ ਹੈ, ਪੰਜ ਭੇਦ ਸੱਤ ਹਨ (1) ਜੜ੍ਹ ਜੜ੍ਹ ਵਿਚ ਭੇਦ (2) ਜੀਵ ਜੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਭੇਦ (3) ਜੀਵ ਜੀਵ ਵਿਚ ਭੇਦ (4) ਜੜ੍ਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਭੇਦ (5) ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਜੀਵ ਵਿੱਚ ਭੇਦ। ਇਹ ਤਾਰਤਮਯ (ਭੇਦ) ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੇ ਦਰਸਨਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਲਈ ਪਵਿੱਤਰ ਭਗਤੀ ਹੀ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਪਰਤੱਖ, ਅਨੁਮਾਨ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵੇਦ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ -

ਸ੍ਰੀ ਹਰੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਮਧਵਾ ਚਾਰਿਆ ਦੇ ਮੁਖ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਇਸ ਰਚਨਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ‘ਨਵਰਤਨ ਮਾਲਿਕਾ’ ਹੈ। ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਕੁਛ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਨਾਂ ਸਿਰਫ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੈਸ਼ਣਵ ਮੱਤ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਵਿਚਾਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਲ ਕਨੱਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਢੰਗ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਿਉਂ ਦੇ ਤਿਉਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿਤੇ ਹਨ ।

“ਸੱਤ ਜਗਤ ਦੇ ਪੰਜ ਭੇਦ ਹਨ

ਨਿੱਤ ਸ੍ਰੀ ਗੋਵਿੰਦ ਦੀ ਰਜਾ ਜਾਣ

ਕਹੋ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਸਰਵਸ਼੍ਰੇਣ

ਜੀਵ ਈਸ਼ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਸਦਾ, ਜੀਵ ਜੀਵ ਵਿੱਚ ਹੈ ।

ਜੀਵ ਜੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਭੇਦ, ਜੜ੍ਹ ਜੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਭੇਦ

ਜੜ੍ਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਹੈ

ਅਨੰਤਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਆਦਿ ਪੁਰੰਦਰਵਿਠੱਲ ।

ਉਸਤੋਂ ਵੱਧ ਨਾ ਕੋਈ, ਉਸਦੇ ਸਮਾਨ ਨਾ ਕੋਈ, ਹਨੂਮਾਨ ਦੇ ਕੰਵਲ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਵਸੇ ।” ਅਠਾਂ ਬੰਦਾਂ ਦੇ ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਦਵੈਤ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਸੂਤਰਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਅੱਡ ਅੱਡ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੇਵੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਮਣੀਕਤਾ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਸ੍ਰੀ ਹਰੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚਲੇ ਸੰਬੰਧ ਤੇ ਭੇਦ ਉਹਨਾਂ ਇਕ ਉਗਾਭੋਗ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ ।

ਨਿੱਤਪਤੀ ਭਾਵ ਲਖਮੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ

ਨਿਤ-ਪੁੱਤਰ ਭਾਵ ਬ੍ਰਹਮਾਂ ਹਨੂਮਾਨ ਨੂੰ

ਨਿੱਤ ਪਤੋਰਾਭਾਵ ਗਰੁੜ, ਸ਼ੇਸ਼, ਸ਼ਿਵਾ ਨੂੰ

ਨਿੱਤ ਸੇਵਕਭਾਵ ਇੰਦਰ, ਕਾਮ ਹਰ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ

ਪੁਰੰਦਰ ਵਿਠੱਲ ।

ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਇਕ ਸੂਚੀ ਬਣਾਕੇ ਦੱਸਣ, ਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਕਿਵੇਂ ਹਰੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਹਨ ਇਹ ਦੱਸਣ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਅੰਤਰ ਹੈ ।

ਹਰੀ ਦੀ ਸਰਬਉਤਮਤਾ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਕਈ ਢੰਗ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ।

“ਸਾਰੇ ਦੇਵ ਵਿਸ਼ਣੂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ, ਝੂਠ ਆਖਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸੱਪ ਦੀ ਸਿਰੀ ਫੜਾਂ ।”

ਇਹ ਸੰਧ ਖਾਕੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਇਕ ਤਰੀਕਾ ਹੈ ।

“ਉਸ ਦਿਨ ਹੀ ਨਿਰਣਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਪਤੀ ਸਰਵੋਤਮ ।”

ਸਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਢੰਗ ਹੈ ।

“ਮੇਰਾ ਦੇਵ, ਤੇਰਾ ਦੇਵ, ਸਾਡਾ ਦੇਵ, ਨਾਂ ਅਖੋ, ਬ੍ਰਹਮਾਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਇਕੋ ਹੀ

ਦੇਵ ।" ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਸਦੇ ਹਨ । ਗਜੇਂਦਰ ਗਿਆ, ਭ੍ਰਿਗਮਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ, ਹਰੀ ਸਰਵੋਤਮ ਦੇ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹਨ । "ਇਕੋ ਵਿਸ਼ਨੂ" ਆਦਿ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਵਾਲੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਢੰਗਾਂ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ -

"ਅਜਿਹੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਕਿਸ ਦੇਵ ਵਿੱਚ, ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਿਯ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ।"

ਮੁੱਢ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੱਸਕੇ ਫਿਰ ਸ੍ਰੀ ਹਰੀ ਦੇ ਅਦੁਤੀਪਣ ਨੂੰ ਇਕ ਪੰਗਤੀ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਢੰਗ ਬੜਾ ਦਿਲ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ ।

ਗਾਜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮਹਾਰਾਜ ਧਰਤੀ ਦੇਵੀ ਰਮਣ

ਸੰਪੰਨਤਾਪੂਰਣ ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੇਵੀ ਰਮਣ

ਵਡਿੱਤਣ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ।

ਗੁਰੁਤਵ ਵਿੱਚ, ਜਗਤ ਗੁਰੂ

ਦੇਵਤੱਵ ਵਿੱਚ ਦੇਵਾ ਦੇ ਦੇਵ

ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿੱਚ ਲੋਕਮੋਹਕ ਰੂਪੀ

ਧੀਰਜ ਵਿੱਚ ਅਸੁਰਘਾਤਕ

ਅਕਾਸਸੰਚਾਰੀ ਗੁਰੁਤਵਾਹਨ

ਨਾਗਫਨ ਤੇ ਸਜੀ ਸੇਜ

ਪ੍ਰਭੂ ਪੁਰੰਦਰ ਵਿੱਠਲ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕਿਸਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ ਇਹ"

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਸ੍ਰੀ ਹਰੀ ਦੇ ਸਰਬਗੁਣ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦੇ ਤੱਤ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਬੇਮਿਸਾਲ ਹੈ । ਉਹ ਵਡਿੱਤਣ, ਅਮੀਰੀ, ਗੁਰੁਤੱਵ, ਪਵਿਤਰਤਾ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਪਖੋਂ ਸਭ ਗਿਣਤੀਆਂ ਮਿਣਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ । ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਵਾਹਨ ਗਰੁੜ ਹੈ ਤਾਂ ਪਲੰਘ ਆਦਿ ਸ਼ੇਸ਼ । (ਫਨੀਅਰ ਸੱਪ) ਵੇਦ ਪੁਰਾਣ ਵੀ ਉਸਦਾ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ । ਸ੍ਰੀ ਹਰੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਉਹ ਪ੍ਰਿਯ ਹਨ । ਇਹ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ । ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਵ ਨੂੰ ਇਹ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ । ਇਕ ਹੀ ਪੰਗਤੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਅਟੱਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੇਵ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਮੱਤ ਦੇ ਅਨਾਦਰ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਹਰੀ ਦੀ ਸਰਬਉਤਮਤਾ ਦਾ ਸਹਿਜ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸਾਲੀ ਹੈ ।

ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਅਟੱਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਹਰੀਦਾਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਨੂੰ ਬੜੀ ਅਨੂਠੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਦਸਦੇ ਹਨ ।

“ਝੂੰ ਕਾਹਦੇ ਲਈ, ਤੇਰਾ ਅਹਿਸਾਨ ਕਾਹਦੇ ਲਈ
ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਦਾ ਆਸਰਾ ਹੀ ਬਬੇਰਾ ਮੈਨੂੰ”

ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਝਕੱਦੇ ।

“ਕਲਜੁਗ ਵਿੱਚ ਹਰੀ ਨਾਮ ਸਿਮਰਿਆਂ

ਕੁਲ ਕੋਟੀ ਦਾ ਉਧਾਰ ਹੋਵੇ ।”

ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਵਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਸਨਾਨ, ਮੰਨ ਧਿਆਨ, ਜਪ, ਤਪ, ਉਪਦੇਸ਼ ਆਦਿ ਸਭ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਬੰਦੇ ਵੀ ਸਿਰਫ ਨਾਮ ਜਪਣ ਨਾਲ ਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਗਲ ਉਹ ਮੁੜ ਮੁੜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਲਲਚਾਉਣ ਲਈ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਮਿਸਰੀ ਕਹਿਕੇ ਉਸਦੇ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਗੁਣ ਦਸਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਅਦਭੁਤ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਝੁੱਕਕੇ ਲਿਜਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਚੋਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ । ਬਜਾਰ ਵਿੱਚ ਵੇਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ । ਇਸ ਲਈ ਚੁੰਗੀ ਨਹੀਂ ਭਰਨੀ ਪੈਂਦੀ । ਇਸਤੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਲਾਭ ਹਨ । ਇਸਦੇ ਨਾਸ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ । ਇਸਦੀ ਕੀਮਤ ਰੁਪਿਆਂ ਪੈਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਜੋੜੀ ਜਾ ਸਕਦੀ । ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਮਿੱਠਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਕੀੜੇ ਮਕੌੜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚੰਮੜਦੇ । ਇਸਨੂੰ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਹੀ ਇਸਦਾ ਸੁਆਦ ਜਾਣਦੇ ਹਨ । ਇਸਦਾ ਸੁਭਾਗ ਭਗਤ ਦੀ ਜੀਭ ਨੂੰ ਸਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੀ ਰੂਪਕ ਨਿਰਮਾਣ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈਰਾਨੀ ਜਨਕ ਹੈ, ਅਨੰਦ ਭਰਪੂਰ ਹੈ । ਨਾਗਇਣ ਨਾਮ ਦੇ ਜਨਮ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਵੱਧਣ ਫੁੱਲਣ ਬਾਰੇ ਬੜੇ ਰੋਚਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਸਦੇ ਹਨ । ਇਸਨੂੰ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚ ਬੀਜਿਆ ਸੀ ਨਾਰਦ ਨੇ, ਇਸਨੂੰ ਪੁੰਗਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਨ ਬਾਲਕ ਯੁਵ ਤੇ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ । ਵੈਸਣਵਮੱਤ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ੰਠਾ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਰੁਕਮਾਂਗਦ ਨੇ ਇਸਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ । ਬਿਰਧ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਭਗਵਦ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਇਸਤੇ ਫੁਲ ਨਿਕਲੇ । ਬੀਜ ਤੋਂ ਰੁਖ ਬਣਕੇ ਫੁਲ ਨਿਕਲਣ ਤਕ ਇਸਦਾ ਇਕ ਪੜਾਅ ਹੈ । ਉਸਤੋਂ ਬਾਦ ਇਸਦਾ ਦੂਸਰਾ ਪੜਾਅ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਫੁਲ ਨੂੰ ਫਲ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ । ਵੱਡੇ ਡਾਢੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵੀ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿੱਚ ਭਗਵੰਤ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਸ਼ਟ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਪ੍ਰਾਥਨਾ ਕਰਕੇ ਮੁਸੀਬਤ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ‘ਗਜੇਂਦਰ’ ਭਗਤੀ ਦੇ ਫਲ ਪੱਕਣ ਦਾ ਹੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ । ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸ਼ੁਕਮੁਨੀ ਦੇ ਸਾਥ ਤੇ ਦੇਖਰੇਖ ਵਿੱਚ ਇਹ ਫਲ ਪੱਕ ਗਿਆ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤੀ ਰੂਪੀ ਫਲ ਵਧਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਪਕੋਂਦਾ ਗਿਆ । ਇਸ ਫਲ ਦਾ ਸੁਆਦ ਚੱਖਣ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਭਰਿਸ਼ਟ ਹੋਏ ਅਜਾਮਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ । ਇਸਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਹੇਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਪਰ ਤਪਸਿਆ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਅਪਵਿੱਤਰ ਵੀ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । "ਉਮਰ ਕੋਈ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ ਹਰੀ ਭਜਨ ਲਈ ।" ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਹਰੀਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਨੂੰ ਬੜੇ ਅਰਥਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਬਾਲਕਾਂ, ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਤੇ ਧਰੁਵ ਦੇ ਪਿਤਾਵਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਆਣ ਖਲੋਤਾ ਇਹਨਾਂ ਬਾਲਕਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਸਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ । "ਹਰ ਵਸਤ ਸਮਾਈ ਹਰਿ ਨਾਮ ਵਿੱਚ, ਸਾਰੇ ਵੇਦ ਸਮਾਏ ਹਰਿਨਾਮ ਵਿੱਚ ।"

"ਹਰੀਨਾਮ ਦਾ ਤੋਤਾ ਉਡਦਾ ਜੱਗ ਵਿਚ, ਪਰਮ ਭਗਤਾਂ ਜਾਲ ਵਿਛਾਏ ।"
"ਰਾਮ ਨਾਮ ਦੀ ਖੀਰ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨਾਮ ਦੀ ਸ਼ੱਕਰ, ਵਿੱਠਲਨਾਮ ਦਾ ਘਿਓ ਪਾਓ, ਸੁਆਦ ਲੈ ਲੈ ਖਾਓ ।"

ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਕ ਪਲੱਵੀ ਦੀ ਮਾਲਾ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੀਨਾਮ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਘਰ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ । ਹਰੀਨਾਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਬੈਕੁੰਠ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਮਸਿਮਰਨ ਦੀ ਚਾਬੀ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ । "ਮੈਂ ਹੀਨ ਹਾਂ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਵੀ ਹੀਨ ਹੈ ਪੁਰੰਦਰ ਵਿੱਠਲ ।"

ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । "ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਭੰਡਾਰ ਦਾ ਚੋਰ ਹਾਂ ਮੈਂ ।" ਆਪਣੇ ਆਪਨੂੰ ਦੋਸੀ ਠਹਿਰਾਕੇ, ਹਰੀ ਦੀ ਸਰਣ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦਾ ਢੰਗ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿੱਤ ਨਵਾਂ ਹੈ ।

"ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਭੰਡਾਰ ਦਾ ਚੋਰ ਹਾਂ ਮੈਂ
ਆਪਣੀ ਭਗਤੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ੰਜੀਰਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ,
ਆਪਣੇ ਦਾਸਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਮੈਨੂੰ
ਆਪਣੇ ਠੱਪੇ ਨਾਲ ਦਾਗ ਕੇ
ਬੈਕੁੰਠ ਵਿੱਚ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਮੈਨੂੰ
ਰਖਿਆ ਕਰ ਮੇਰੀ ਪੁਰੰਦਰ ਵਿੱਠਲ ॥

ਇਕ ਹੋਰ ਉਗਾ ਭੋਗ ਵਿੱਚ "ਪਹਾੜ ਜਿੰਡੇ ਦੁਖਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨਾਮ ਦੀ ਚਿੰਗਾਰੀ ਨਾਲ ਸੜਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਬੜੇ ਚਿਤਰਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

“ਪਹਾੜ ਜਿੱਡੇ ਕਸ਼ਟ ਵੀ ਘੇਰ ਲੈਣ ਜੇ,
ਕ੍ਰਿਸਟ ਨਾਮ ਦੀ ਚੰਗਿਆਈ, ਸਾੜਕੇ ਸੁਆਹ ਕਰਦੀ ਡਿੱਠੀ
ਹੈ ਕਸਟੋ ! ਭੱਜ ਜਾਉ, ਮੁੜਕੇ ਨਾਂ ਵੇਖੋ
ਮੁੜਕੇ ਆਏ ਤਾਂ ਸਿਰ ਉਡਾ ਦੇਵੇਗਾ
ਕਮਲਨੈਣ ਪੁਰੰਦਰ ਵਿਠੱਲ ।”

ਇਸ ਉਗਾਭੋਗ ਵਿੱਚ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦਾ ਕਸਟਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਧਿਆਨਯੋਗ ਹੈ । ਵਿਸ਼ਾ ਭਾਵੇਂ ਨਵਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਉਸਦੇ ਨਿਰੂਪਣ ਢੰਗ ਦੀ ਨਵੀਨਤਾ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਜਪਦੀ ਹੈ ।

ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਸ੍ਰੀ ਹਰੀ ਅਤੇ ਹਰੀ ਨਾਮ ਦੀ ਅਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਰੀਦਾਸਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਅਥਾਹ ਸ਼ਰਧਾ ਸੀ । “ਹਰੀ ਸਰਵੋਤਮ ਵਾਸੂ ਜੀਵੋਤਮ ।” ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰੀ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਭਗਤ ਹਨੂਮਾਨ ਵਿੱਚ ਅਥਾਹ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ ।

“ਸੇਵਕਪਣ ਦੇ ਸੁਆਦ ਵਿੱਚ ਰਮੇ ਦੇਵ ਹਨੂਮਾਨ, ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗਦੇ ।”

ਉਹ ਹਥ ਜੋੜਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਥਾਹ ਭਗਤੀ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਹਨੂਮਾਨ ਦਾ ਕੀਤਾ ਹਰ ਕੰਮ ਇਕ ਮਹਾਨ ਘਟਨਾ ਸੀ । ਅਜਿਹੇ ਅਦਭੁਤ ਕਾਰਜ ਸਾਧਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਹਰ ਵਾਰੀ ਆਪਣੇ ਸਵਾਮੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਸਵਾਮੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ । ਉੱਚੀ ਭਗਤੀ ਹੈ । ਹਰੀਦਾਸਾਂ ਦੀ ਪੂੰਜੀ ਸਿਰਫ ਹਰੀ ਭਗਤੀ ਹੀ ਹੈ । ਇਸਤੋਂ ਸਿਵਾ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ । ਅਜਿਹੇ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਵੇਖ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦਾ ਮਨ ਬੜਾ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

“ਹਰੀਦਾਸ ਗਰੀਬ ਨੇ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਇਆ ?

ਹਰੀਦਾਸਾਂ ਜਿੰਨਾਂ ਪ੍ਰੇਮ *ਸਿਰੀਦੇਵੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਪੁਰੰਦਰਵਿਠੱਲ ਹਰੀ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਜਗ ਦਾ ਮਨ-ਅਪਮਾਨ ਕੀ ਆਖੇ ”

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਰੀ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਵੀ ਘਟ ਨਹੀਂ । ਉਹ ਬੇਅੰਤ ਸਕਤੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ । ਜਿਸ ਕੋਲੋਂ ਜੋ ਚਾਹੁਣ ਕਰਵਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ।

* ਲਕਸ਼ਮੀ, ਵਿਸ਼ਣੂ ਦੀ ਪਤਨੀ ।

ਮਾਰੀ (ਕਾਲੀ) ਕੋਲੋਂ ਪਾਣੀ ਭਰਵਾਉਣ
ਮਸਾਣੀ ਕੋਲੋਂ ਝਾੜੂ ਲਗਵਾਉਣ
ਮੌਤ ਆਕੇ ਧਨ ਛਟਦੀ
ਯਮ ਦੇ ਚਾਕਰ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਖਲੋਤੇ

ਪੁਰੰਦਰ ਵਿਠੱਲ ਦੇ ਦਾਸ ਜੋ ਚਾਹੁਣ ਕਰਵਾਉਣ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ" ਮਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲਖਮੀ, ਪਿਤਾ ਵਿਠੱਲ ਰਾਏ, ਭਰਾ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਹਨੂਮਾਨ ਰਖਿਅਕ, ਮਾਇਆ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦਾਸੀ ਹੋਣ ਤੇ ਹਰੀਦਾਸਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕੀ ਮੁਥਾਜੀ। ਇਸ ਲਈ ਹਰੀਦਾਸ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ "ਹਰੀ ਜੇ ਤੂੰ ਗੁੱਸੇ ਤਾਂ ਕੌਣ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਸਕਦੈ, ਜੇ ਤੂੰ ਖੁਸ਼ ਤਾਂ ਕੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕੌਣ ਗੁੱਸੇ ਹੈ।"

ਹਰੀਦਾਸਾਂ ਦੀ ਵਡਿੱਤਣ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਦੀ ਆਪਣੇ ਸੁਆਮੀ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾ ਥਾਰੇ ਲਿਖੀ ਇਕ ਸੁਲਾਦੀ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

"ਪ੍ਰਭੂ ਇਕ ਕਦਮ ਤੁਰੇ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਚਪਲੀ ਬਣਾ
ਪ੍ਰਭੂ ਪਾਨ ਚਬਾਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਪੀਕਦਾਨ ਬਣਾਂ
ਪ੍ਰਭੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ, ਸਿਰ ਦਾ ਛੱਤਰ ਮੈਂ ਫੜਾਂ
ਪ੍ਰਭੂ ਪੁਰੰਦਰ ਵਿਠੱਲ ਰਾਏ ਦਾ ਨਹੁੰ ਲੱਥੇ

"ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਲਾਹ ਦਿਆਂ"- ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦਾ ਇਹ ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਵੇਖਕੇ ਹਰੀਦਾਸ ਦੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਤਿ ਡੂੰਘੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਸਹਿਤ ਸੇਵਾ ਕਰ।" ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦੇ ਉਸਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਚਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਭੇਟ ਕਰਨ ਲਈ ਤਤਪਰ ਹਨ।

ਹਰੀ ਦੀ ਸਰਬਉਤਮਤਾ, ਹਰੀਨਾਮ ਦੀ ਮਹਤੱਤਾ, ਹਰੀਦਾਸਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾਂ ਉਹ ਮੁੜ ਮੁੜ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਮਾਧਵਾ ਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਸਰਧਾ ਦੀ ਗਲ ਮੁੱਕਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਆਪਣੀ ਇਕ ਸੁਲਾਦੀ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਮਾਧਵਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ।

"ਇਕ ਅਚਾਰੀਆ ਆਖੇ ਰੱਬ ਹੀ ਨਹੀਂ,
ਇਕ ਅਚਾਰੀਆ ਆਖੇ ਰੱਬ ਦੇ ਅੰਠ ਗੁਣ,
ਇਕ ਆਖੇ ਰੱਬ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ,
ਇਕ ਆਖੇ ਮੈਂ ਹੀ ਰੱਬ ਹਾਂ,
ਇਕ ਵੇਦ ਤਾਂ ਜਾਣੇ ਪਰ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ,
ਮਧਵਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਦਸਿਆ, ਪੁਰੰਦਰ ਵਿਠੱਲ ਰੱਬ ਇੱਕ ਹੈ।"

ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਮਾਧਵਾਚਾਰੀਆ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੀਤੇ ਹੋਏ ਅਸਤਿਕਾਂ ਤੇ ਨਾਸਤਿਕਾਂ ਦੇ ਚਲਾਏ ਪੰਥਾਂ ਬਾਰੇ ਦਸਦੇ ਹਨ । ਮਾਧਵਾਚਾਰੀਆ ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਅਦਵੈਤ ਤੇ ਵਸਿਸਟ ਅਦਵੈਤ ਤੋਂ ਵਖਰੇ ਦਵੈਤ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ । “ਹਰੀ ਸਰਵਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਇਹੀ ਮਹਾਂ ਗਿਆਨ, ਹਰੀ ਦੇ ਚਰਣਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੁਕਤੀ । ਹਰੀ ਵਿਹੁਣਾ ਗਿਆਨ, ਮਿਥਿਆ ਗਿਆਨ । ਹਰੀ ਵਿਹੁਣੀ ਭਗਤੀ ਨਿਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ । ਸ੍ਰੀ ਮਧਵਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਭ੍ਰੈਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪੁਰੰਦਰ ਵਿੱਠਲ ।”

ਮਾਧਵਾਚਾਰੀਆ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਨੂੰ ਉਹਨਾ ਸੰਖਿਪਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਮਾਧਵਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਟੀਕਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕੀ ਮੁੱਖ ਟੀਕੇ ਚੁਣਕੇ ਉਹਨਾ ਦੇ ਅੱਗੂਣ ਦਸਕੇ ਆਪਣਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ । ਸ੍ਰੀ ਮਧਵਾਚਾਰੀਆ ਵਿੱਚ ਦੈਵੀ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਨੂਮਾਨ ਤੇ ਭੀਮ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਵਤਾਰ ਤ੍ਰਯ ਦਾ ਭਾਗ ਮੰਨਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਨੀ ਇਕ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਗਲ ਬਣ ਗਈ ਹੈ । ਇਸੇ ਲਈ ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਹਨੂਮਾਨ ਮੇਰਾ ਮਾਤਾ-ਨਿਤਾ, ਭੀਮ ਮੇਰੇ ਬੰਧੂ ਮਿੱਤਰ, ਅਨੰਦ ਤੀਰਥ (ਮਾਧਵਾਚਾਰੀਆ) ਮੇਰੇ ਪਾਲਕ ।

ਉਹਨਾ ਦੀ ਜੀਅ ਭਰਕੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਹਤੱਵਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੇ ਰੋਸਨੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ।

ਦਵੈਤ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਮੁਖਅੰਸ਼ ਹੈ । “ਦੋਵੇਂ ਇਕੋ *ਰੰਗਾ, ਦੋਵੇਂ ਇਕੋ ।” ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਰਲ ਪਰ ਗੰਭੀਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਸਿਆ ਹੈ । ਆਪਣੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਉਹ ਮੁੰਡ ਕੋਪਨਿਸਟ ਦੇ ਇਕ ਸਲੋਕ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

“ਇਕ ਬਿਰਖ ਤੇ ਦੋ ਪੰਛੀ ਇਕੋ ਆਲ੍ਹਣੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ

ਇਕ ਪੰਛੀ ਫਲ ਖਾਂਦਾ, ਇਕ ਫਲ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਨਾਂ ਲਾਂਦਾ ।”

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕਾਰਵਿਹਾਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਕਰਤੋਂ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਇਸਨੂੰ ਬੜੇ ਰੋਚਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

“ਚੰਦਰਮਾ ਨੂੰ ਇਕ ਪਲ ਖਲੋਣ ਦੀ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ
ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਇਕ ਪਲ ਖਲੋਣ ਦੀ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ
ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਸਿਰ ਖੁਰਕਣ ਦੀ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ
ਪੁਰੰਦਰ ਵਿੱਠਲ ਗਏ ਦੇ ਕਰੜੇ ਨਿਯਮ ਵੇਖੋ ।”

ਅਰਥਾਤ ਸੂਰਜ, ਇੰਦਰ, ਚੰਦਰਮਾ ਸਭ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਬਿਨਾਂ ਸਾਹ ਲਏ ਲਗਾਤਾਰ ਕਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਗਲ ਹਰ, ਕੋਈ ਜਾਣਦਾ ਹੈ । ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਸਿਰ ਖੁਰਕਣ ਦੀ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ” ਨੂੰ ਮੁਹਵਾਰੇ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਬੜੀ ਦਿਲ ਨੂੰ ਜੱਚਣ ਵਾਲੀ ਗਲ ਬਣ ਗਈ ਹੈ । ਇਸਦਾ ਮੁਖ ਕਾਰਣ ਹੈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਖਤ ਹੁਕਮ । ਪ੍ਰਭੂ ਜਿੰਨਾ ਦਿਆਲੂ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਭੈ ਵੀ ਉਤਨਾਂ ਹੀ ਅਧਿਕ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸਟੀ ਵੀ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿੱਚ ਹੈ । ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਇਸੇ ਸੁਲਾਹੀ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਬੰਦ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :-

ਧਰਤੀ ਡਰਦੀ ਪਰਬਤ ਡਰਦੇ, ਨਦੀਆਂ ਸਮੁੰਦਰ ਥਰ ਥਰ ਕੰਬਦੇ ਪਵਣ ਦੇਵਤਾ,
ਪਾਣੀ ਦੇਵਤਾ ਡਰਦੇ, ਪੁਰੰਦਰ ਵਿੱਠਲ ਤੂੰ ਕਿਹਾ ਰਾਜਾ ।” ਇਥੇ ਕਟੋਪਨਿਸ਼ਦ ਦਾ ਵਾਕ ਯਾਦ ਆਉਂਦੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ । ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਮੂਲ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਭਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮੁਲ ਸਿਰਫ ਹੁਣ ਤਾਈਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੈਸ਼ਣਵ ਮੱਤ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਪਰੋਖ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਹੋਏ ਮੇਲ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਵੀ ਬੜੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ।

ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਲੀਲਾ ਵੇਖਕੇ, ਉਸਦੀ ਅੰਤਰਯਾਮਿਤਾ ਵੇਖਕੇ ਉਸਦੀ ਵਿਗਟ ਮੂਰਤੀ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਜੋੜਦੇ ਹਨ । ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਬੜਾ ਅਨੁਪਮ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ :-

“ਤੇਰੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਰੂਪ ਨੂੰ ਨਮੋ ਨਮੋ
ਤੇਰੇ ਸ਼ਿਵਾ ਰੂਪ ਨੂੰ ਨਮੋ ਨਮੋ
ਤੇਰੇ ਚੰਦਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਨਮੋ ਨਮੋ
ਤੇਰੇ ਸਥਾਵਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਨਮੋ ਨਮੋ
ਤੇਰੇ ਜੰਗਮ ਰੂਪ ਨੂੰ ਨਮੋ ਨਮੋ
ਪੁਰੰਦਰ ਵਿੱਠਲ ਤੇਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਨੂੰ ਨਮੋ ਨਮੋ ।

ਆਪਣਾ ਉਕਤ ਅਨੁਭਵ ਪੁਰੰਦਰ ਵਿਠੱਲ ਨੇ ਇਕ ਸੁਲਾਦੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। “ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਮੰਡਪ, ਕਰੋੜਾਂ ਸੂਰਜਾਂ ਦੇ ਦੀਪ, ਸਿੰਘਾਸਣ ਮੇਰੇ ਪਰਬਤ, ਮਹਾਂਲਕਸ਼ਮੀ ਉਸਦਾ ਅਲੰਕਾਰ ਗਲ ਵਿੱਚ ਮੰਦਾਰ ਤੇ ਪਾਰਿਜਾਤ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਹਰ। ਪੁਰੰਦਰ ਵਿਠੱਲ ਲਈ ਉਕਤ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਪਰਸਾਦ ਹੈ।” ਡੂੰਘਾਈ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦਾ ਬਹੁ ਪਾਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਸਠਾ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦੀ ਹੈ। ਭਗਵੰਤ ਦੇ ਦਰਸਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਅਨੰਦ ਦਾ ਉਹ ਬੜਾ ਹੀ ਆਕਰਸ਼ਕ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।

“ਉਹ ਪਾਦ ਅਨੰਦ, ਉਹ ਨਖ ਅਨੰਦ
ਉਹ ਗੋਡੇ ਅਨੰਦ, ਉਹ ਜੰਘਾਂ ਅਨੰਦ
ਉਹ ਵਖੀਆਂ ਅਨੰਦ, ਉਹ ਚੂਲੇ ਅਨੰਦ
ਉਹ ਛਾਤੀ ਅਨੰਦ, ਉਹ ਭੁਜਾ ਅਨੰਦ
ਉਹ ਕੰਠ ਅਨੰਦ, ਉਹ ਮੁਖ ਅਨੰਦ
ਉਹ ਸਿਰ ਅਨੰਦ, ਸਰਬਅੰਗ ਪੁਰੰਦਰਵਿਠੱਲ।”

ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਭਗਵੰਤ ਦੇ ਅਨੂਪ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਅਨੰਦ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਆਪ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਾਣਦੇ, ਇਸ ਸੁਲਾਦੀ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਇਸ ਅਨੰਦ ਵਿਚ ਸਰਸਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ ਜਾਣੇ ਫੁਲਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਹੋਣ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਭਗਵੰਤ ਦੀ ਪਰੀ ਪੂਰਣਤਾ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਲਪਣ ਸਿੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਛੂਹ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਆਪਣੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਪੜਾਅ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੰਦਰਮੁਖੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ “ਅੰਤਰ ਮੁਖੀ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖੋ ਹਰੀ ਨੂੰ, ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖੋ ਡੈਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ।” ਛੇ ਕਿਰਿਆ (ਮੂਲਧਾਰ, ਸਵਾਧਿਸ਼ਟਾਨ, ਮਣਿਪੁਰ ਅਨਾਹਦ ਵਿਸ਼ੁਧ, ਗਿਆਨ ਚਕਰ) ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਲੰਘਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪੱਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਕੰਵਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਨਰਾਇਣ ਦੇ ਦਰਸਨ ਕਰਕੇ ਸੁਖੀ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਹਿਜ ਨਹੀਂ ਮਹਾਅਨੰਦ, ਗੁਰੂ ਦਇਆ ਬਿਨਾਂ ਆਪੇ ਨੂੰ ਜਾਣੇ ਬਿਨਾਂ।”
ਮਹਾਅਨੰਦ ਦੀ ਮਹਿਮਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਗੰਭੀਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਸਦੇ ਹਨ।

“ਅੰਦਰ ਬਾਰਹ ਵਿੱਚ ਤਾਲਮੇਲ ਹੋਵੇ, ਆਤਮਾ ਅਖੰਡ ਅਸੀਮ ਹੋਵੇ, ਅੰਦਰ ਜੋਤੀ ਜੋਗ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਸਭ ਉਦੋਂ ਹੋਵੇ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਜਦੋਂ ਦਇਆ ਵਰਤੇ।”

ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਹੈ । ਯੋਗ ਦੀਆਂ ਅੱਡ ਅੱਡ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਸਾਧਾਰਣ ਸਰੀਰ ਦੀ ਤੰਦਰੁਸ਼ਤੀ ਲਈ ਸਾਧਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਜਿਹੇ ਭਗਤ ਇਸਦੇ ਰਾਹੀਂ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਦਰਸਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ । ਉਪਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਇਸਦੀਆਂ ਸਾਖੀ ਹਨ ।

“ਸਾਰੇ ਹੀ ਸਾਧਨ ਉਸ ਰਾਹ ਵਲ ਜਾਂਦੇ, ਭਗਤੀ ਸਾਧਨ ਵਰਗਾ ਹੋਰ ਸਾਧਨ ਨਾਂ ਕੋਈ ।” ਕਹਿਕੇ ਉਹ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਅਟੱਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਉੱਨਤੀ ਦੀ ਸਿਖਰ ਹੈ ।

ਸਾਹਿਤਕ ਸੁੰਦਰਤਾ

ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਤੱਤ ਪਰਮਾਰਥਿਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਪਰੋਖ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਇਕ ਮਿਕ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ, ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉੱਤਮ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਬਣ ਗਈਆਂ ਬਨ । ਭਗਵੰਤ ਤੇ ਭਗਤ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਦੀ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਹਿ ਤੁਰਿਆ ਹੈ । ਸ਼੍ਰੀ ਮੱਦ ਭਾਗਵਤ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਕੀਤੀ ਇਸ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਰਵਣ (ਸੁਣਨਾ) ਕੀਰਤਨ, ਸਿਮਰਨ, ਚਰਣ ਸੇਵਾ, ਅਰਚਨਾ, ਬੰਦਨਾ, ਦਾਸ ਭਾਵ ਸਖਾਭਾਵ ਤੇ ਆਤਮ ਨਿਵੇਦਨ ਆਦਿ ਅੱਡ ਅੱਡ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਕੇ ਇਸਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾਂ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁਲਾਦੀ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਨੌਂ ਸਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

“ਜੇ ਨੌਂ ਭਗਤੀਆਂ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਰਹਿੰਦਾ

ਉਹ ਨਾਂ ਆਵੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚਕਰਾਂ ਵਿੱਚ”

ਦੁਗਚਾਰੀ ਕੁਕਰਮੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚੇ, ਵਡਿਆਂ ਨਾਲ ਫਿੱਕਾ ਨਾ ਬੋਲੇ

ਪੁਰੰਦਰ ਵਿੱਠਲ ਰਾਏ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਕਰੋ ਵਖਾਲਾ ।”

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਬੰਦ ਵਿੱਚ ਹੀ ਭਗਤ ਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਮਨ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਭਗਤ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਡੂੰਢੀ ਨਾਂ ਪਿਟੋਣ ਦੀ ਗਲ ਬੜੀ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਹੈ । ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਰਵਣ ਭਗਤੀ ਬਾਰੇ ਦਸਿਆ ਹੈ “ਹਰੀ ਕਥਾ ਸੁਣ ਕਰਦੇ ਗਿਆਨੀ ਇਕ ਘੜੀ ਨਾਂ ਬਿਰਥੀ ਗਵਾਉਂਦਾ ।” ਹਰੀ ਸ੍ਰ ਵਣ ਦੇ ਅਨੰਦ ਵਿੱਚ ਆਪਾ ਭੁਲਾ ਹਰੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

“ਸਦਾ ਸੇ ਜਲ, ਨੈਣ, ਹਰੀ ਹਰੀ ਕਰਦੇ, ਹਰੀ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਸੰਗ ਕਰਨ ।” ਹਰੀਨਾਮ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਕੇ ਅਨੰਦ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਭਗਤ ਕਿਤੇ ਚੁਪ ਕਰਕੇ ਬੈਠ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਉਹਨਾਂ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਸਿਮਰਨ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ ਮਨ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਟਿਕਦਾ । “ਹਰੀ ਭੁੱਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾੜਨਾ ।” ਹਰੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਗਾਉਂਦੇ ਆਪਣੇ ਹਿਤੈਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਦਸਦੇ ਹਨ :-

“ਪਛੁ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਆਪ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਏ ।”

ਹਰੀ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਅੰਦਰਲੇ ਨੇਤਰ ‘ਖੁਲ੍ਹ’ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਚਰਣ ਸੇਵਾ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਪਵਿਤਰ ਹੋਇਆ ਭਗਤ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ "ਪੁਰੰਦਰ ਵਿਠੱਲ ਦੇ ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ ਚਰਨਾਂ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਮੇਰਾ ਨਿੱਤ ਦਾ ਅਹਾਰ ਬਣਿਆ ।" ਇਹ ਗਲ ਬੜੀ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਹੈ । ਆਵਾਗਵਨ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਆਪ ਬੜੇ ਰਹੱਸਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

'ਅਰਚਨਾ ਭਗਤੀ' ਵਿਚ ਲੰਨ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ "ਹਰੀ ਨੂੰ ਦੇਹ, ਇੰਦਰੀਆਂ ਸੌਪੀਆਂ, ਬੈਕੁੰਠ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਵਾਸਾ ।" ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪਦਵੀ ਬੜੀ ਉੱਚੀ ਹੈ । ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ "ਡੰਡਉਤ ਬੰਦਨਾ" ਹਰੀ ਦੀ ਬੰਦਨਾ ਰਾਹੀਂ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਲੋਕ ਦੇ ਐਸ਼ਵਰਜ ਦੀ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ :-

"ਪੁਰੰਦਰ ਵਿਠੱਲ ਰਾਏ ਦਾ ਪਾਗਲ ਭਗਤ-ਲੋਕੀ ਠੀਕ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ।"

ਚਰੀਦਾਸ ਭਗਤੀ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਹਰੀ ਦੀ ਦਇਆ ਦੇ ਭਾਗੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਨੂੰ ਹਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਨਾਂ ਜੱਪਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਉਠਿਆ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਚਰਨਕਮਲ ਕਲਪਬਿਰਖ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਹਨ । ਉਹ ਉਸਦੀ ਛਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਕੇ ਹੀ ਪਲਰੰਦੇ ਹਨ । ਹਰੀ ਦੇ ਨਾਲ 'ਸਖਾ ਭਾਵ' ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿੰਦਾ ।

ਨੌ ਵਿਧੀਆਂ ਵਾਲੀ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਸਥਾਨ ਹੈ 'ਆਤਮ ਨਿਵੇਦਨ' ਭਗਤੀ ਦਾ । ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਇਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ । ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜਾ ਭਗਤ ਪੰਚਭੋਤਿਕ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ "ਅਗਨੀ ਜਲ ਮਿੱਟੀ, ਅਕਾਸ਼ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।" ਇਹ ਪੰਗਤੀ ਬੜੀ ਦਿਲ ਟੁੰਬਵੀ ਹੈ । ਅਜਿਹੇ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਅਨੰਦ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਡ ਅੱਡ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਗਤੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਅੰਤਲੇ ਬੰਦ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ "ਹਰੀ ਭਗਤੀ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਪੱਥ ਦਾ ਤੱਤ ।"

ਮਾਧਵਮੱਤ ਵਿੱਚ ਮਾਧਵਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਗਿਆਨ-ਆਧਾਰਿਤ ਭਗਤੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਉਸੇ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਦਸਿਆ ਹੈ । ਨੌ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਗਤੀਆਂ

ਦਾ ਜੋ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਬੜਾ ਅਮੁੱਲ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭਗਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂਲਾ ਸਾਂਝਾ ਸੁਤਰ ਹੈ :-

ਭਗਤ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ—ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਗਤ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਅੱਡ ਅੱਡ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਗਤੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਭਗਵੰਤ ਅਤੇ ਭਗਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਜੇ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਕੀ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਗਤ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਕਦੀ ਸਾਂਤ ਭਾਵ, ਕਦੀ ਦਾਸ ਭਾਵ, ਕਦੀ ਸਖਾ ਭਾਵ, ਕਦੀ ਮਧੁਰ ਭਾਵ ਤੇ ਕਦੀ ਮਮਤਾ ਨਾਲ ਡੁਲ੍ਹ ਡੁੱਲ੍ਹ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਣ ਨਾਲ ਭਗਤ ਦੀ ਅੰਤਰਆਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਅੱਡ ਅੱਡ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਉਚਾਰਦੇ ਹਨ । ਸ਼ਾਂਤ ਭਾਵ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਲਾਸਾਨੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਮੋਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । “ਬੁੰਨੀ ਵਿਚੋਂ ਮੁੰਡਾ ਜੰਮਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ, ਅੰਗੂਠੇ ਵਿਚੋਂ ਕੁੜੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ । ਤੇਰੇ ਸੁੰਦਰ ਸਲੋਨੇ ਰੂਪ ਤੋਂ ਮੈਂ ਵਾਰੀ, ਮੈਂ ਵਾਰੀ, ਮੈਂ ਵਾਰੀ ।” ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਵਾਲੇ ਦੇਕੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਮਲਰੂਪੀ ਨਾਭੀ ਵਿਚੋਂ ਬ੍ਰਹਮਾਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ । ‘ਤ੍ਰਿਵਿਕਰਮਾਂ ਅਵਤਾਰ’ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਵਿਸ਼ਨੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਦੇ ਅੰਗੂਠੇ ਨਾਲ ਅਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮੋਰੀ ਕਰ ਦਿਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਗੰਗਾ ਵਹਿ ਨਿਕਲੀ । ਇਥੇ ਦਾਸ ਸ਼ਿਰਫ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਲ ਵੀ ਸਾਡਾ ਮਨ ਖਿਚਦੇ ਹਨ । ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਇਹ ਸੁੰਦਰਤਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਵਚਿੱਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ :-

“ਇਸਤਰੀਆਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹਣ, ਕੀ ਪੁਰਸ਼ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹ ਸਕਦੇ ਹਨ ।” ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਕੇ ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਵ ਜਗਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਫਿਰ ਉਹ ਦਸਦੇ ਹਨ “ਹਰੀ ਪੁਰਸੋਤਮ ਪੁਰਸ਼ ਬ੍ਰਹਮਾਂ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਮੋਹ ਲਿਆ । ਸ੍ਰੀ ਵੈਂਕਟ ਰਮਣਾਂ ਪੁਰੰਦਰ ਵਿੱਠਲ, ਧਰਤੀ ਤੇ ਤੂੰ ਹੀ ਮੋਹਕ ਰੂਪ ” ਕਹਿਕੇ ਸਾਡੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਮੁੜ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਅਨੂ ਵਿੱਚ ਅਨੂ ਬਣਕੇ, ਮਹਤ ਵਿੱਚ ਮਹਤ ਬਣਕੇ, ਰਜੋ ਸਤੋ ਤਮੋ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ, ਗੁਣਨਿਧੀ ਪੁਰੰਦਰ ਵਿੱਠਲ, ਤਿਲ

ਭਰ ਵੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ, ਜਿੱਥੇ ਤੂੰ ਨਹੀਂ, ਕੰਸ ਸੰਹਾਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਾ ।” ਉਹ ਇਕ ਉਗਾਭੇਗ ਵਿੱਚ ਗਉਂਦੇ ਹਨ । ਇਤਨੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਨ-ਤ੍ਰਿਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । “ਅਣੋਰਣੇ ਯਾਨ, ਮਹਤੋ ਮਹੀਯਾਨ” ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਤੀ ਵਾਕ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਇਕ ਪੂਰੀ ਸੁਲਾਦੀ ਰਦੀ ਹੈ । ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਕਿ ਦੋ ਬੰਦ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ।

ਅਣੂ ਬਣਨਾ ਜਾਣਦੈ, *ਮਹਤ ਬਣਨਾ ਜਾਣਦੈ । ’

ਅਣੂ ਮਹਤ ਦੇਵੇਂ ਹੋਣਾ ਜਾਣਦੈ ।

ਰੂਪ ਹੈ, ਅਰੂਪ ਹੈ

ਰੂਪ ਅਰੂਪ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਹੋਣਾਂ ਜਾਣਦੈ

ਸਰਗੁਣ ਹੈ, ਨਿਰਗੁਣ ਹੈ

ਸਰਗੁਣ ਨਿਰਗੁਣ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਹੋਣਾਂ ਜਾਣਦੈ

ਵਿਅਕਤ ਹੈ, ਅਵਿਅਕਿਤ ਹੈ

ਵਿਅਕਤ ਅਵਿਅਕਤ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਹੋਣਾਂ ਜਾਣਦੈ ।

ਅਘਟਨ ਘੱਟ ਸ਼ਕਤੀ, ਅਚਿੰਤ ਅਦਭੁਤ ਮਹਿਮਾ

ਸਵਗਤ ਸਰੂਪ ਹੈ ਪੁਰੰਦਰ ਵਿਠੱਲ ।”

ਉਪਰਲੇ ਬੰਦ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਗੁਣ ਸਵਗਤ ਸਰੂਪ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਸੁਲਾਦੀ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਬੰਦ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਸਿਆ ਹੈ ।

ਬਾਹਰ ਹੈ ਅੰਦਰ ਹੈ, ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਅੰਦਰ ਹੈ

ਬਾਹਰ ਹੈ, ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ, ਬਾਹਰ ਹੈ

ਅੰਦਰ ਵੀ ਹੈ, ਬਾਹਰ ਵੀ ਹੈ

ਤਿਲ ਭਰ ਵੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਜਿਥੇ ਤੂੰ ਨਹੀਂ

ਵਾਸੁਦੇਵ ਸੰਪੂਰਣ ਪੁਰੰਦਰ ਵਿਠੱਲ ।

ਇਸੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਨੰਤ ਮੂਰਤੀ, ਅਨੰਤ ਕੀਰਤੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਗਉਂਦੇ ਹੋਏ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਹਰ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਕਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਕੰਮ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਹ ਸਭ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਬ੍ਰਹਮਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਲਈ ਸਿਰੀਰੰਗਾ (ਹਰੀ) ਮੂਰਤੀ

* ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ, ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ

ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ (ਹਿਰਣਯਕਸ਼ਪ) ਦੀ ਪੂਜਾ ਲਈ ਨਰਸਿੰਘ ਦੀ ਮੂਰਤੀ
 ਇੰਦਰ ਲਈ ਵਿਸ਼ਨੂ ਦੀ ਮੂਰਤੀ, ਅਗਨੀ ਲਈ ਪਰਸ਼ੂ ਰਾਮ ਦੀ ਮੂਰਤੀ
 ਸੂਰਜ ਲਈ ਨਾਗਇਣ ਦੀ ਮੂਰਤੀ, ਚੰਦਰ ਲਈ ਵਾਮਨ ਦੀ ਮੂਰਤੀ
 ਸਗਲ ਥ੍ਰਿਮੰਡ ਦੇ ਕੋਟੀ ਕੋਟੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਲਈ
 ਕਾਲਪੁਰਸ਼ ਵਿਸ਼ਨੂ ਦੀ ਮੂਰਤੀ
 ਮੇਰੇ ਲਈ ਮੂਰਤੀ ਪਰੀਪੂਰਣ ਬ੍ਰਹਮਾਂ ।"

ਹਰੀ ਦੀ ਸਰਬਉਤਮਤਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਹੋਰ ਕੀਰਤਨ
 ਵਿੱਚ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :-

"ਵਿਸ਼ਵਮੁਖ ਤੂੰ ਹੀ, ਵਿਸ਼ਵਨੈਣ ਤੂੰ ਹੀ
 ਵਿਸ਼ਵਬਾਹੂ ਤੂੰ ਹੀ, ਵਿਸ਼ਵ ਚਰਣ ਤੂੰ ਹੀ
 ਵਿਸ਼ਵ ਉਦਰ ਤੂੰ ਹੀ, ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪਕ ਤੂੰ ਹੀ
 ਵਿਸ਼ਵ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸੂਤਰ ਧਾਰ ਤੂੰ ਹੀ ਵਿਸ਼ਨੂ"

ਇਸਦੀ ਹਰ ਪੰਗਤੀ ਰਿਗਵੇਦ ਦੀ ਉਕਤੀ (10-81-3) ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਧਨੀ
 ਜਾਪਦੀ ਹੈ । ਇਸਦੇ ਇਕ ਇਕ ਅੰਸ਼ ਨੂੰ ਉਹ ਲੌਕਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦੇ
 ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਪਰੋਖ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਕਾਰਣ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਅਲੌਕਿਕ
 ਰੂਪ ਵੀ ਦਿੱਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਕਾਰਣ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਗਣਾਂ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ
 ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਸ੍ਰੀ ਵਿਸ਼ਨੂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ
 ਬਾਰੇ ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ 'ਉਗਾਭੋਗ' ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ
 ਹੈ :-

ਸਾਗਰ ਹੱਲਵਾਹੇ, ਸਿਵ ਬ੍ਰਹਮਾ ਬੈਲ ਬਣੇ
 ਨਰ ਰੂਪੀ ਬੀਜ ਬੀਜਿਆ
 ਉਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਇੰਦਰ, ਵਧਾਉਣ ਵਾਲਾ ਚੰਦਰ
 ਘਾਹਫੂਸ ਤੇ ਕੀੜੇ ਹਟਾਵੇ ਯਮਰਾਜ
 ਨਾਲੇ ਤਿਆਰ ਫਸਲਾਂ ਸਮੇਟ ਲੈ ਜਾਵੇ
 ਗੁਆਉਣ ਦਾ ਦੁਖ ਨਾਂ ਕਰ, ਹੇ ਨਰ
 ਕਹੇ ਪੁਰੰਦਰ ਵਿੱਠਲ ।

ਸਾਰਾ 'ਉਗਾਭੋਗ' ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਅੱਡ ਅੱਡ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਕੇ
 ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ, ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ, ਨਾਸ ਹੋਣ
 ਵਾਲੇ ਕਰੋੜਾਂ ਅਸੰਖਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਆਹਰੇ ਲਾਇਆ ਹੈ,

ਇਹ ਦਸਦਿਆਂ ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਨੇ ਇਕ ਰਮਣੀਕ ਚਿਤਰ ਖਿੱਚ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਸਮਸਤ ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਫਸਲ ਬੀਜਣ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕਿਸ ਵਿੱਚ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਸਾਰੇ ਭੂਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਹਲ ਵਾਹੁਣ ਦੀ ਸੱਤਾ ਵੀ ਉਸੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਖੇਤੀ ਲਈ ਸਾਹਿਆਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਸਕਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਵੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ । ਥੂਹਾਂ ਅਤੇ ਸਿਵ ਨੂੰ ਬੈਲ ਕਲਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਉਚਿਤ ਹੈ । ਨਰ ਰੂਪੀ ਬੀਜ, ਇਹ ਸਿਰਫ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਝੁੱਕਦਾ, ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸਟੀ ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਚਿੱਤਰ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇੰਦਰ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਕਮੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਬਨਸਪਤੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਚੰਦਰਮਾ ਦੀ ਛਤਰ ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਕੋਈ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ । ਜਿਸ ਵਸਤੂ ਨੇ ਵੀ ਜਨਮ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਅੰਤ ਨਿਸਚਿਤ ਹੈ । ਇਹ ਕੰਮ ਯਮਰਾਜ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਹੈ । ਉਹ ਘਾਸਫੂਸ ਕੱਢਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਪੱਕੀ ਹੋਈ ਫਸਲ ਸਮੇਟਣ ਵਾਲਾ ਵੀ । ਇਹ ਸਾਰਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਹਰੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਚਲਦਾ ਹੈ । ਇਸਨੂੰ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਨੇ ਬੜੇ ਵਿਚਾਰਪੂਰਵਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ । ਸਾਹਿਆਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਆਪ ਖਲੋ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਨਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ, ਉਹ ਦਸੰਠ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ।

ਇਸ ਪੜਾਅ ਤੇ ਆਕੇ ਭਗਵੰਤ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਤੋਂ ਬਲਿਹਾਰੀ ਜਾਂਦੇ ਭਗਤ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਭਾਵ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ । ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸਟੀ ਦੀ ਵਿਚਿਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਭਗਤ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਵਿਸਮਾਦ ਨਾਲ ਪੁਲਕਿਤ ਹੋ ਉੱਠਦਾ ਹੈ । ਭਗਵੰਤ ਤਾਂਦੀ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਜਿਵੇਂ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਵਾਲੇ ਘੋਰ ਤਪਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਮਾਰਗ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤ ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਭਗਵੰਤ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣਦੇ ਹਨ ।

ਹਰੀਦਾਸ ਬਨਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੋਲਚਾਲ ਤੇ ਅਚਾਰ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਦਾਸ ਭਾਵ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

“ਤੇਰਾ ਦਾਸ ਬਣ ਤੇਰੀ ਜੁਠ ਖਾਵਾਂ, ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਗੋਲੇ ਹੀ ਨਾਂ,
ਤਾਂ ਲੋਕ ਹੱਸਣਗੇ ਨਾਂ ਮੇਰੇ ਤੇ ।”

ਤੇਰੇ ਚਰਣ ਕਮਲਾਂ ਦਾ ਹਾਰ ਗਲ ਵਿੱਚ ਪਾਵਾਂ ਪੁਰੰਦਰ ਵਿਠੱਲ ।”

ਇਸ ਉਗਾਭੋਗ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਬੰਦ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦਾਸ ਭਾਵ ਕਿੰਨਾ ਤੀਖਣ

ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । “ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗਾ ਕੀੜਾ ਮੈਂ ਮੈਨੂੰ ਬੱਚਾ ਪ੍ਰਭੂ, ਗੋਬਿੰਦ ਹਰੀ ਮੈਨੂੰ ਬਚਾ । ਹੇ ਦੀਨਾ ਬੰਧੂ ਮੈਨੂੰ ਬਚਾ ।” ਆਪਣੀ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਮਾਰਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਤੂੰ, ਰਖਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਤੂੰ, ਮਕਤੀ ਦਾਤਾ ਵੀ ਤੂੰ, ਤੇਰੇ ਜਿਹਾ ਨਾਂ ਕੋਈ, ਰਾਵਣ ਸੰਹਾਰੀ ਪੁਰੰਦਰ ਵਿਠੱਲ । “ਆਪਣਾ ਅਟੱਲ ਵਿਸਵਾਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ । “ਮਨ ਬਚਨ ਵਿੱਚ, ਕੰਮ ਕਾਜ ਵਿੱਚ ਤੂੰ ਹੀ ਤੂੰ ਪੁਰੰਦਰ ਵਿਠੱਲ ।” ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤ੍ਰਿਕਰਣ ਮਨ, ਬਚਨ ਕਰਮ ਕਿਵੇਂ ਭਗਵੰਤ ਨੂੰ ਅਗੰਮਤ ਹੈ, ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਭਗਤ ਹਰੀ ਨੂੰ ਲੋਚਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਏ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਉਸਨੂੰ ਅਣਡਿੱਠ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਮਨ ਡੋਲਦਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਤੇਰੇ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਕਸਟ ਮਿਲਣ, ਰੋਟੀ ਕਪੜੇ ਤੋਂ ਅੱਖੇ ਹੋਣ, ਰੋਗ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋਣ, ਸੱਕੇ ਸੰਬੰਧੀ ਬੂ, ਬੂ ਕਰਨ ਪੁਰੰਦਰ ਵਿਠੱਲ ।” ਆਪਣੇ ਆਪਨੂੰ ਢਾਹਸ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪੀੜਾਂ ਤੇ ਦੁਖਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਰਣ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਅਗੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ “ਨਿੰਦਕ ਹੋਵੇ” ਦੀ ਚਾਹ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਨਿੰਦਕਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਭਾਰ ਉਪਕਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ । ਇਸਦਾ ਵਰਨਣ ਉਹਨਾਂ ਬੜੇ ਵਿਲੱਖਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

“ਲੋਕਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੁਹਕਾਰਿਆ ਹਰੀ ਨਾਮ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਵਸਿਆ ।

ਲੋਕਾਂ ਮੈਨੂੰ ਫਿਟਕਾਰਿਆ ਸਭ ਇਛਾਵਾਂ ਮੁੱਕੀਆਂ ।

ਮੇਰਾ ਅਪਮਾਨ ਕੀਤਾ, ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਮਿਟ ਗਿਆ ।

ਨਿੰਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੇਰੇ ਭਾਈ ਮਿੱਤਰ ।

ਚੁਗਲੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਬਚਾ ਲਿਆ ਮੈਨੂੰ ਹਰੀ”

“ਦੁਖ ਪਾ ਪਾ ਮੈਂ ਮੁਕਤੀ ਪਾਈ, ਭੁੱਖਾ ਨੰਗਾ ਮੈਂ ਰੱਬ ਜੋਗਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਸਹੀ ਰਸਤੇ ਪਾ ਮੈਨੂੰ ਪੁਰੰਦਰ ਵਿਠੱਲ ਤੇਰੇ ਦਾਸਾਂ ਦਾ ਮੈਂ ਦਾਸਾ”

ਕਿਰਤਾਰਥ ਚਿੱਤ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵਤੇ ਅਗੇ ਡੰਡਉਤ ਬੰਦਨਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸਤੋਂ ਵਾਗੀ ਘੋਲੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਭਾਗ ‘ਦਾਸ ਭਾਵ’ ਨੂੰ ਅਗੰਮਤ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਸਾਈ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਭਗਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਬੜਾ ਨੇੜੇ ਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

“ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸਹੁੰ, ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਸਹੁੰ

ਤੈਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਸਹੁੰ”

ਭਗਤ ਭਗਵੰਤ ਕੋਲੋਂ ਸਹੁੰ ਚੁਕਾਉਣ ਤੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਝਿਜਕਦਾ । ਉਹਨਾਂ

ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਢੰਗ ਬੜਾ ਰੋਚਕ ਹੈ । ਸਹੁੰ ਚੁਕੱਣ ਮਗਰੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾਏਗਾ । ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਨਗੇ । ਇਸ ਪਰਸਪਰ 'ਸਖਾ ਭਾਵ' ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ।

ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਰਚਿੱਤ ਕਈ ਨਿੰਦਾ ਉਸਤਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਖਾਭਾਵ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । "ਕਿਹੀ ਤੇਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ! ਜਿਸਨੂੰ ਵੇਖ ਮੈਂ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਿਆ ।" ਭਗਵੰਤ ਨੂੰ ਤਾਅਨੇ ਮਾਰਕੇ ਉਸਦੀ ਮਹਤੱਤਾ ਨੂੰ ਹਾਸੋਹੀਣਾ ਬਣਾਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ । "ਰਹਿਣ ਲਈ ਥਾਂ ਨਾਂ ਕੋਈ, ਖੀਰ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਘਰ ਬਣਾਇਆ । ਸੋਣ ਲਈ ਥਾਂ ਨਾਂ ਕੋਈ, ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਦੇ ਫਣ ਤੇ ਸੋਜ ਸਜਾਈ ਹੋ ਰੰਗਾ ।"

'ਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਾਇਆ' ਦੇ ਵਧੀਆਪਣ ਨੂੰ ਵਿਅੰਗਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਆਲੋਚਨਾਂ ਵੀ ਹਰੀਦਾਸਾਂ ਦੇ 'ਸਖਾ ਭਾਵ' ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ ।

"ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ ਲੈ ਸੁਣ, ਗੁੱਸਾ ਨਾਂ ਕਰੀ, ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਲਗਦੇ ਫਿਰ ਵੀ ਕਹਿਣੋਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਤੇਰਾ ਜੀਵਨ ਕਿਹਾ ਬੇਕਾਰ ਹੈ । ਬੇਅਰਥ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਉਲਝਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ । ਸਦਾ ਐਸ਼ ਅਰਾਮ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਾ ਰਹਿੰਦਾ ਤੂੰ, ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਕਿਵੇਂ ਅਖਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।"

ਉਹ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਤੀਰ ਕਸਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :-

"ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਤੇ ਨਾਂ ਪੂਜੇ ਕੋਈ, ਛੋਟਾ ਨਿਰਾ ਭੰਡ । ਪਤਨੀ ਰਹਿੰਦੀ ਲੋਭੀਆਂ ਤੇ ਕੰਜੂਸਾਂ ਦੇ ਘਰ' । ਨੂੰਹ ਜਾਂ ਬੈਠੇ ਅਛੂਤਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ," ਨਿੰਦਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਹਰੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਜਿਸਦਾ ਇਕ ਸਿਰ ਕਟਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਧਰਤੀ ਤੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਪੂਜਦਾ । ਛੋਟਾ ਪੁੱਤਰ ਕਾਮਦੇਵ ਸਿਰਫ ਪੁਆਤੀ ਹੀ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ । ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਲਕਸ਼ਮੀ ਸਿਰਫ ਅਮੀਰਾਂ ਤੇ ਲੋਭੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨੂੰਹ ਸਰਸੁਤੀ ਉਚ ਨੀਚ ਦਾ ਕੋਈ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ । ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਉਸਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਕਹਿੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਸ਼੍ਰੀ ਹਰੀ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਗੰਗਾ ਦੀ ਤਾਂ ਚਾਲ ਹੀ ਟੇਡੀ ਹੈ । ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਖੀਰ

ਸਾਗਰ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸਦਾ ਭਰਾ ਚੰਦਰਮਾ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਹਰੀ ਦਾ ਸਾਲਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਮਾਨਸਪੁਤਰ ਨਾਰਦ ਜੋ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਕੰਮ ਸਿਰਫ ਇਧਰ ਦੀਆਂ ਉਧਰ ਲਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਉਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ (ਵਿਸ਼ਨੂ) ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰੁਕਮਣੀ ਦਾ ਅਪਹਰਣ ਕੀਤਾ।

“ਕਿਹਾ ਤੇਰਾ ਤਮਾਸਾ, ਕਾਹਦਾ ਤੂੰ ਤਿੰਨਾਂ ਕੋਲਾਂ ਦਾ ਸੁਆਮੀ
ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਕੱਢਕੇ ਲੈ ਗਿਆ, ਉਹ ਨਿਧੜਕ” ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੇ ਪਤੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਤੁਸੀਂ ਬਲੀ ਦੇ ਘਰ ਭੀਖਿਆ ਮੰਗਣ ਗਏ। ਮਖੌਲ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਸਵਾਰੀ ਲਈ ਹੋਰ ਕੁਛ ਨਾਂ ਲਭਿਆ ਗਰੁੜ ਗੀ ਵਾਹਣ ਬਣਾ ਗਿਆ ਖਰੀਆਂ ਖੋਟੀਆਂ ਸੁਣਾਕੇ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਚਕਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵੰਤ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਦੇ ਇਹ ਅੰਗੁਣ ਉਹ ਬੜੇ ਚਮਤਕਾਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਿੰਦਾ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਉਸਤੱਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਿੰਦਾ ਉਸਤੱਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਉਪਜੀ ਮਿਤਰਤਾ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਖਾ ਭਾਵ ਪ੍ਰਧਾਨ ਉਗਾਭੋਗ ਇਕ ਹੋਰ ਹੈ

“ਤੇਰੇ ਵਰਗਾ ਸੁਆਮੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਹੈ, ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ
ਤੇਰੇ ਵਰਗਾ ਪਿਤਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਹੈ, ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ
ਤੇਰਾ ਵਰਗਾ ਰਾਜਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਹੈ, ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ
ਤੂੰ ਪਰਦੇਸੀ ਮੈਂ ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਮੇਰੀ ਤਾਂ ਲਕਸ਼ਮੀ ਮਾਂ ਹੈ
ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਕਿੱਥੇ ? ਦਸ ਪੁਰੰਦਰ ਵਿਠੱਲ।”

ਇਹ ਸਾਰੀ ਛੇੜ ਛਾੜ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਬਾਰੇ ਹੀ ਹੈ, ਇਹ ਸੁਣਕੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੀ ਚੌਂਕ ਗਏ ਹੋਣਗੇ। ਭਗਤੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸਿੱਧੀ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਨਿੰਦਾ ਉਸਤੱਤੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਨੇਕ ਹਨ। ਸਰਸਰੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਅੰਗਮਈ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਿਆ ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਤੇ ਭਗਤ ਵਿਚਲੇ ਪ੍ਰੇਮ, ਸਨੇਹ, ਮਿਤਰਤਾ ਤੇ ਨੇੜਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹਨ।

ਹਰੀਦਾਸਾਂ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਕੋਮਲ ਅਤੇ ਦ੍ਰਵਿੱਤ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਉਹ ਗੋਪੀਆਂ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਅਤੇ ਬਿਹਬਲਤਾ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਬਿਰਹਾ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਸੜਦੀ ਇਕ ਗੋਪੀ ਆਪਣੀ ਸਖੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:-

“ਬੰਸੀ ਵਜਾ ਮੈਨੂੰ ਪਾਗਲ ਬਣਾ, ਕਿੱਥੇ ਗਿਆ ਚਲਾ

ਪ੍ਰਾਣ ਨਾਥ ਹੁੱਸ ਕਿੱਥੇ ਚਲਾਂ ਗਿਆ ? ਜਾਹ ਬੁਲਾਕੇ ਲਿਆ ਮੁਰਲੀ ਵਾਲੇ ਨੂੰ," ਉਹ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ । "ਜਾਹ ਸਖੀ ਜਾਹ, ਇਸ ਜਗੱਤ ਦੇ ਰਾਜੇ, ਪਿਆਰੇ ਵੈਂਕਟ ਨੂੰ ਮਨਾ, ਉਸਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆ, ਉਸ ਸਦਗੁਣੀ ਨੂੰ ਹੇ ਸਖੀ" ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਲੁਕਾ ਛਿਪਾ ਦੇ ਅਪਣੇ ਆਤਮਸਮਰੱਪਣ ਦਾ ਭੇਤ ਖੁਲ੍ਹੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦੱਸ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ।

ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ, ਭਗਤ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਮਨ ਮੋਹਣ ਲਈ ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਤੇ ਵਧੀਆ ਵੇਸ਼ਭੂਸ਼ਾ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ । ਉਹੋ ਹੀ ਕਪੜੇ ਪਾਉ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਭਾਉਣ । ਬਾਹਰੀ ਵੇਸ਼ਭੂਸ਼ਾ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ ਸੁਭਅਚਾਰ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਅਮੁੱਲ ਗਹਿਣੇ । ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਉਹ ਅਪਣੇ ਇਕ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਅਰਥਪੂਰਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ।

"ਗਹਿਣੇ ਪਾ, ਮਨ ਨੂੰ ਜਚਦੇ ਗਹਿਣੇ ਪਾ,

ਗੰਗਨਾਥ ਦੇ ਦੈਵੀਨਾਮ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਪਾ ।

ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਤਾਪਤੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਵਾਲੇ ਪਾ ।

ਪਤੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦਾ ਸੁੱਚਾ ਮੰਗਲਸੂਤਰ ਪਾ ।

ਪਰ-ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਸਮਝ,

ਇਸ ਸਨਮਾਨ ਦੇ ਪਦਕ ਨੂੰ ਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਪਰੋ ਗਲ ਵਿੱਚ ਸਜਾ ।

ਘਰ ਅਏ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਕੰਗਣ ਪਾ, ਅਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ।

ਆਂਢ ਗੁਆਂਢ ਤੇਰੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰੇ, ਘਰ ਦੀ ਗਲ ਨਾਂ

ਕਦੀ ਬਾਹਰ ਕਢੀ, ਇਸ ਨੇਮ ਦੇ ਸੁੱਚੇ ਕਪੜੇ ਗੱਲ ਪਾ ।

ਅੰਗੁਣ ਛੱਡ, ਪਰਹਿੰਤ ਦਾ ਜੰਪਰ ਪਾ ।

ਗਿਆਨ ਨਿਧੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਣਾਂ ਤੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰ ।

ਮੁਨੀਜਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਆਪਣੀ ਸਾਹਜ਼ੀ ਦੇ ਪੱਲੇ ਬੰਨ੍ਹ ।"

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੱਡ ਅੱਡ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਹਾਰ ਸਿੰਗਾਰ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਚਾਰ ਵਿਹਾਰ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ । ਅੰਤਲੀ ਪੰਗਤੀ ਵਿੱਚ ਕਹੀ ਗਲ "ਪੁਰੰਦਰ ਵਿੱਠਲ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਾਹਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹ ।" ਇਕ ਅਤੀ ਉੱਤਮ ਕਥਨ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤਾਈਂ ਦਸਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕੀਰਤਨ ਹੈ

"ਮੈਂ ਸਦਾ ਸੁਹਾਗਣ, ਹਜ਼ਾਰ ਨਾਮਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਪਤੀ ਮੇਰਾ ।"

ਇਸਦਾ ਵਿਸਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਤੀ ਮੰਨਕੇ ਉਸਨੂੰ ਗੰਢਾਉਣ ਲਈ ਕਪੜੇ ਤੇ ਗਹਿਣੇ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮਧੁਰ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ ।

“ਗੁਰੂ ਮਾਧਵ ਸਾਸਤਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਮੰਗਲ ਸੂਤਰ ਹੋਵੇ,
ਵੈਗਗ ਦਾ ਨੱਕ ਵਿੱਚ ਕੋਕਾ, ਤਾਰਤਮਯ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਤਵੀਤ,
ਮੋਤੀਆਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦਇਆ ਦਾ ਹਾਰ ਗੱਲ ਪਾਉ ।”

“ਹਰੀ ਕਥਾ ਸੁਣਦਿਆਂ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੋਤੀਆਂ ਦੇ ਝੁਮਕੇ
ਨਿੱਤ ਸੱਤਕਰਮਾਂ ਦੀ ਨਿੱਜ ਕਾਂਤੀ
ਪਰਮ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਚਰਣ ਧੂੜੀ ਚੂੜਾਮਣੀ
ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ ਦੇ ਚੰਦਨ ਦਾ ਟਿੱਕਾ ਲਾਵੇ
ਪਰਹਿੰਤ ਦੀ ਰੇਸ਼ਮੀ ਸਾਹੜੀ ਨਾਲ
ਦਾਨ ਰੂਪੀ ਜੰਪਰ ਪਾਵੇ

ਹੇ ਪੁਰੰਦਰ ਵਿਠੱਲ ਦ੍ਰਿੜ ਭਗਤੀ ਦੇ ਕੜੇ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਨਾਉ ।”
ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਸਾਸਤਰ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਇਹ ਹਰੀਦਾਸਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਕੇ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪਤੀ ਪਤਨੀ-ਭਾਵ ਦੀ ਭਗਤੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਗੋਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਮਧੁਰ ਭਾਵ ਭੁਦਰਤੀ ਗੁਣ ਹੈ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਤਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਭਾਵ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਵਸਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਤੱਦ ਵੀ ਭਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤੀਬਰ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਉਮਤੂਰ ਨਾਮੀ ਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਚਨਾ ਕੇਸ਼ਵ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਆਪਣਾ ਆਪ ਫੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਮਧੁਰ-ਭਾਵ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੁਲਾਦੀ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਡੁੱਲ ਡੁੱਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ।

“ਘੁੰਮਦਾ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ,
ਕਸਤੂਰੀ ਮਿਰਗ ਵਾਂਗ ਮਹਿਕਦਾ,
ਅਨੰਦ ਘੁੰਮਦਾ ਮੇਰੀ ਅਖਾਂ ਸਾਹਵੇਂ ।
ਸੂਰਜ ਕਿਰਣ ਵਾਂਗ ਲਿਸ਼ ਲਿਸ਼ ਕਰਦਾ
ਮਾਧਵ ਘੁੰਮਦਾ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਗੇ ।
ਹਸਦੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਲਾਵੇ ਭੌਰ ਲਿਆ
ਕਿਵੇਂ ਦਸਾਂ ਨੀ ਮਾਏ, ਕਿਵੇਂ ਦਸਾਂ

ਲੁੱਟਕੇ ਲੈ ਗਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਗਿਆ
ਉਸਾ ਤੂਹ ਚੇਨਾਈਆ ਪੁਰੰਦਰ ਵਿਠਲ

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕਿੰਨਾਂ ਚਿੱਤ ਆਕਰਸ਼ਿਕ ਹੈ । ਉਸਦਾ ਮੁੜ ਮੁੜ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਸਦੇ ਚੋਹਲ, ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਦਸਕੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਤੇਰੇ ਚਰਣਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗਤੀ ਮੇਰੀ । ਰਖਿਆ ਕਰ ਮੇਰੀ ਉਮਾਤੂਰ ਚੇਨਾਈਆ ਪੁਰੰਦਰ ਵਿਠਲ ।” ਆਪਣੇ ਆਪਨੂੰ ਸਮਰਪਣ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਮਧੁਰਭਾਵ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੇ ਕੀਰਤਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਥਾਂਈ ਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਤ ਵਾਤਸਲਯ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਬੜਾ ਵਿਸਾਲ ਹੈ, ਵੰਨਗੀ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ।

ਲਗਦਾ ਹੈ ਵੈਸਣਵ ਮੱਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਅਨਯਾਈ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਸ੍ਰੀ ਮਦਭਾਗਵੱਤ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਤੱਤ ਹੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ । ਬਾਲ ਗੋਪਾਲ ਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ, ਦੌੜਨਾਂ, ਭੱਜਣਾਂ, ਸ਼ਰਾਰਤਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਬੜੇ ਦਿਲ ਖਿੱਚਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਕਿਤੇ ਉਹ ਸਿੱਧਾ ਬਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਨੂੰ ਬੁਲਾਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਖੇਡ ਕੇ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਯਸ਼ੋਦਾ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੁਲਾਰਾ ਹਾਹੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿਤੇ ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਪਿਆਰ, ਬੇਨਤੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿਤੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਤੇ ਝਾਤੀ ਪਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਬਾਲਰੂਪੀ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਚੁੱਕਕੇ ਖਿਡਾਉਂਦੀਆਂ ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹੁੰਦੇ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:- “ਕਦੋਂ ਗਲ ਲਾਉਗੇ, ਰੰਗਦੀਆ, ਕਦੋਂ ਗਲ ਲਾਉਗੇ ਕਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਅਪਣਾਉਗੇ,” ਬਿਹਬਲ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । “ਯਾਦਵ ਤੂੰ ਆ, ਯਦੂ ਕੁਲ ਨੰਦਨ ਮਾਧਵ ਮਧੂਸੂਦਨ ਆ ।”

ਨੰਨ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੰਗਰੂ ਛਣਕਾਉਂਦਾ ਬੰਸਰੀ ਦੀ ਧੁਨ ਵਜਾਉਂਦਾ, ਗੁੱਲੀ ਡੰਡਾ ਖੇਡਦਾ, ਗੋਦ ਖੇਡਦਾ, ਲਾਟੂ ਘੁਮਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਉਸ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਗੁਆਲਿਆ ਨਾਲ ਖੇਡਾਇਆਂ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬੁਲਾਉਣ । ਨੰਨ੍ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੇ ਮਾਣਕ ਵਰਗੇ ਲਾਲ ਕੂਲੇ ਪੈਰ ਵੇਖਕੇ ਉਹਨਾ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਅਪੂਰਵ ਬਾਲਕ ਦੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ ਕਰ ਕਰ ਉਹ ਬਕਦੇ ਨਹੀਂ “ਗਿਆਨ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਖੇਡਦਾ ਬਾਲ ।” “ਦੀਨ ਦਸਾਂ ਦਾ ਰਖਿਅਕ ਬਾਲ ।” ਲਗਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰਣ, ਕਰਨ ਲਈ ਹਰੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਨਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਦਾਸਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ

“ਹਰੀ ਨੱਚਦਾ, ਹਰੀ ਨੱਚਦਾ
 ਕਲੰਕ ਰਹਿਤ
 ਸਗਲ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਕ ਹਰੀ ਨੱਚਦਾ
 ਪਿੱਪਲ-ਪੱਤੀਆਂ, ਅੰਬ-ਪੱਤੀਆਂ ਦੇ ਗੱਲ ਹਾਰ
 ਸਗਲ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਕ ਹਰੀ ਨੱਚਦਾ ।”

ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੇਖਕੇ ਉਹ ਮਸਤ ਹੋਕੇ ਝੂਮਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ।

ਗੋਕੁਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਨੰਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਖਲੋਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਯਸ਼ੋਦਾ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ, ਲਾਲਨ ਪਾਲਣ, ਸੰਕੇ, ਡਰ ਬੇਚੈਨੀ, ਪਿਆਰੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੀਆਂ ਮਿੱਠੀਆਂ ਮਿੱਠੀਆਂ ਗਲਾਂ, ਉਸ ਅਗੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਗੋਪੀਆਂ ਦਾ ਝੁੰਡ, ਉਸਦੀਆਂ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਵੇਖਕੇ ਤੰਗ ਆਈਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ, ਸਭ ਲਹਿਰਾਂ ਵਾਂਗ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰੰਗ ਵਿੱਚ ਬਿਰਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ।

“ਦੁਲਾਰ ਕਰੇ ਯਸ਼ੋਦਾ, ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਦੁਲਾਰ ਕਰੇ ।” ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਦਹੀਂ ਮਖੌਣ ਨਾਲ ਪਾਲਦੀ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਚਿੱਤਰ ਉੱਭਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਉਹ ਮਾਂ, ਜਗਤ ਦੇ ਉਧਾਰ ਲਈ ਆਏ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ ਸਮਝ ਖਿਡਾਉਂਦੀ ਹੈ ।

“ਘਰ ਹੀ ਰਹਿ ਰੰਗਾ ਬਾਹਰ ਨਾਂ ਜਾਹ, ਭਾਗਵੰਤ ਚੁਕੱਕੇ ਲੈ ਜਾਣਗੇ ।” ਯਸ਼ੋਦਾ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੀ ਹੈ । ਪਰ ਉਹ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ । ਸਾਰਾ ਗੋਕੁਲ ਉਸਦਾ ਘਰ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਗਵਾਲੇ, ਸਾਰੀਆਂ ਗੋਪੀਆਂ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀ । ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਘਰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਬੋਹੜੀ ਦੇਰ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਯਸ਼ੋਦਾ ਦੀ ਘਬਰਾਹਬਟ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ । “ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤੇਰੇ ਘਰ ਮੇਰਾ ਲਾਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ।” ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਉਹ ਸਾਰਾ ਗੋਕੁਲ ਛਾਣ ਮਾਰਦੀ ਹੈ । ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤਾਂਦੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਹੁਲੀਆ ਦਸਦੀ ਫਿਰਦੀ ਹੈ । ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਉਸ ਬਾਲ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਜਾਣਦੇ ਹਨ । ਆਪਣੇ ਵਰਨਣ ਦੇ ਉਸ ਢੰਗ ਨੂੰ ਲੌਕਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਪਲ ਲਈ ਵੀ ਇਸਦੀ ਅਲੌਕਿਕ ਮਹਤੱਤਾ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ । ਯਸ਼ੋਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਨੂੰ ਤੇਲ ਮੱਲਕੇ ਨੁਹਾਉਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਸੀਰਵਾਦ ਦੇਣ ਦੀ ਜੋ ਮਹਿਮਾਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਮਹਤੱਤਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । “ਅਸੀਸ ਦੇਂਦੀ ਗੋਪੀ ਕਹੇ ਤੇਲ ਮਲ ਕੇ ਬੈਠੇ ਯਦੂਕੁਲ ਤਿਲਕ ਨੂੰ, ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਹੋਵੇ, ਬਲਵਾਨ ਹੋਵੇ, ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਰਖਿਅਕ, ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ਕ ਵਾਯੂਪੁੱਤ ਦਾ ਤੂੰ ਪਿਤਾ ।”

ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੇ ਜੀਵਣ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਯਸੋਧਾ ਦੀ ਹਰ ਇਕ ਗਲ ਕਿੰਨੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਠੀਕ ਲਗਦੀ ਹੈ । ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਬੜੇ ਸਰਾਬਤੀ ਸਨ । ਨੰਨ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਯਸੋਧਾ ਤਿਵੇਂ ਘਬਰਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਕਿਉਂਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੀ ਕੋਈ ਗਲ ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ । ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਪੂਰਨੀ ਰਾਕਸ਼ਣੀ ਦਾ ਅੰਤ ਕੀਤਾ । ਤੁਰਦਿਆਂ ਫਿਰਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਸਕਟਾਸੁਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ । ਉਹਨਾ ਦੀਆਂ ਸਰਾਬਤਾਂ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਵੱਧਦੀਆਂ ਗਈਆਂ । *ਕਾਤੰਗ ਮਰਦੰਨ, ਗੋਵਰਧਨ ਉਧਾਰ, *ਧੇਨੁਕਾਸੁਰ ਸੰਹਾਰ, ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਦਿਲ ਪ੍ਰਚਾਵੇ ਦੀਆਂ ਹੀ ਅਦਭੁੱਤ ਲੀਲਾਵਾਂ ਸਨ । ਏਨਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਗੋਪੀਆਂ ਨੂੰ ਛੇੜਣ, ਸਤਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ । ਉਸ ਬਾਲ ਗੋਪਾਲ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਅਦਾਵਾਂ ਉਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋਈਆਂ ਗੋਪੀਆਂ ਵੀ ਉਸਦੀਆਂ ਸਰਾਬਤਾਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਯਸੋਧਾ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਉਸਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਲਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ । "ਹੋਰ ਨਾਂ ਸਹੀ ਜਾਵੇ ਯਸੋਧਾ ਤੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਛੇੜਖਾਣੀ । ਹੋਰ ਕੀ ਆਖਾਂ ਮੈਂ" । ਇਕ ਗੋਪੀ ਉਸਦੀਆਂ ਗਿਣ ਗਿਣ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਲਾਉਂਦੀ ਹੈ ।

"ਤੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਤਾਂ ਵੱਧਦਾ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਸਹਾਰੀਏ ਅਸੀਂ ।" ਗੋਪੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਕੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਯਸੋਧਾ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਸੁਣ ਸੁਣ ਤੰਗ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਉਸਦੇ ਕੰਨ ਪੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਬੁਲਾਕੇ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ "ਬਾਹਰ ਨਾ ਖੇਡਣ ਜਾਂਦੀ । ਮੇਰੇ ਰਾਜੇ, ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਵਾਲੇ ਤੁਹਮਤਾਂ ਲਾਉਣਗੇ ।" ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦਾ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਰਾਉਂਦੀ ਹੈ । ਮਾਂ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ "ਭੂਤ ਨਾਂ ਬੁਲਾ ਅੰਮਾਂ । ਮੈਂ ਦੇਵ ਬਣ ਕੇ ਚੁਪਚਾਪ ਇਕ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਬਹਿ ਜਾਵਾਂਗਾ ।" ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਗਲ ਸੁਣਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਈ ਯਸੋਧਾ ਮਮਤਾ ਨਾਲ ਭਰੀ ਉਸਨੂੰ ਜਫ਼ੀ ਪਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ । ਸਵੇਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਉਸਨੂੰ ਫਿਰ ਉਹੀ ਡਰ ਖਾਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । "ਕੀ ਕਰਾਂ ਪੁੱਤਰ, ਸਵੇਰ ਕਿਉਂ ਹੋ ਗਈ ?" ਦੁੱਖੀ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਗੋਕਲ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਬਥੇਰੇ ਹਨ । ਉਸਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹੁਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ "ਕਿਉਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਕਰੋ ਤੁਸੀਂ, ਕਿਉਂ ਸ਼ਕਾਇਤਾਂ ਕਰੋ ?"

* ਸੱਪ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਾਕਸ਼ ਦਾ ਅੰਤ

* ਇਕ ਹੋਰ ਰਾਕਸ਼ ਦਾ ਵੱਧ ।

ਕਹਿੰਦੇ ਉਸਦੀ ਮਹਿਮਾਂ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਏਨਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ "ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕਠੀਆਂ ਹੋ ਕੇ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰਨ, ਦੈਵੀ ਮੰਗਲ ਨਾਮ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਣ, ਵਿਚਕਾਰ ਰੰਗਾਂ ਨੱਚੇ, ਰੰਗੇ ਦੀ ਤੜਾਗੀ ਦੀਆਂ ਘੰਟੀਆਂ ਵਜਣ । ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਇੱਕਠੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤਾਬੰਦੀ ਤਾਬੰਦੀ ਕਰਦੀਆਂ ਝੂਮ ਝੂਮ ਨੱਚਦੀਆਂ ।" ਬਾਲ ਗੁਪਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਾ ਭੁੱਲ ਨਚਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ "ਇੱਕਠੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਖੇਡਦੀਆਂ, ਉਸਨੂੰ ਜਫੀਆਂ ਪਾ ਪਾ ਚੁੰਮਦੀਆਂ "। ਚੰਚਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ "ਅੰਮਾ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਮੇਨੂੰ ਛੇੜਦੇ ਨੇ " ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਗਲ ਖੋਲ੍ਹਕੇ ਦਸਦੇ ਹਨ "ਯਸੋਧਾ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਨਹੀਂ, ਨੰਦ ਤੇਰਾ ਪਿਤਾ ਨਹੀਂ ।" ਯਸੋਧਾ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਗਲ ਦਾ ਕੀ ਜਵਾਬ ਦੇਵੇ । ਯਸੋਧਾ ਤਾਂ ਕੀ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਕੋਲ ਵੀ ਉਸਦੀ ਗਲ ਦਾ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ । ਬਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੀਆਂ ਲੀਲਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਨਾਂ ਬਕਦੇ ਹਨ ਨਾਂ ਰਜਦੇ ਹਨ । "ਝੋਲੀ ਵਿੱਚ ਪਾਕੇ, ਦੁੱਧ ਪਿਆਵੇ ਮਾਂ, ਤਿੰਨੋਂ ਲੋਕ ਤੇਰੇ ਉਦਰ ਵਿੱਚ, ਸਾਰਾ ਭੂਮੰਡਲ ਤੂੰ ਦੋ ਕਦਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਰ ਕੀਤਾ । ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਪੁਰੰਦਰ ਵਿੱਠਲ ਤੇਰੇ ਬਾਲਪਣ ਦੀ ਲੀਲਾ ਨੂੰ ਨਮੋ ਨਮੋ ।" ਅਸਚਰਜ ਹੋਕੇ ਹੱਥ ਜੋੜਦੇ ਹਨ । ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਰਚਿਤ ਇਹ ਮਮਤਾ ਸੰਸਾਰ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਹਮਣੀਕ ਹੈ । ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹਰ ਕੀਰਤਨ ਅਤੀ ਉੱਤਮ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚੋਣ ਕਰਨੀ ਬੜੀ ਕਠਿਨ ਹੈ । ਇਕ ਵਾਰੀ ਇਹਨਾਂ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਨਖਸਤਰ ਲੋਕ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰੰਮ ਆਈਏ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਅਨੰਦ ਦਾ ਕੋਈ ਪਰਾਵਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ । ਅਕਹਿ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਗੋਰੁਲ ਦੇ ਹਰ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ । ਉਥੋਂ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਬੂਟਿਆਂ, ਪਹਾੜੀਆਂ, ਟੋਹਿਆਂ ਟਿਥਿਆਂ, ਨਦੀਆਂ, ਤਲਾਵਾਂ ਦੇ ਕੰਢਿਓ, ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਇਸ ਬਨਮਾਲੀ ਦੀ ਬੰਸਰੀ ਦੀ ਹੁੰਨ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ । ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਨੱਚਦੇ ਟੱਪਦੇ ਗੁਆਲੇ, ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰ ਨਚਦੀਆਂ ਗੋਪੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਯਸੋਧਾ ਦੀ ਮਮਤਾ ਫੁਲ ਫੁਲ ਪੈਂਦੀ ਹੈ । ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਦੇ ਸਿਰਜੇ ਇਸ ਮਮਤਾ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਵੰਭਵ ਬੜਾ ਦਿਲ ਟੁੰਬਵਾਂ ਹੈ । ਇਹ ਸਮੁੱਚੇ ਕਨੌੜ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਦੇਣ ਹੈ । ਹਰੀਦਾਸਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਨਿਕਲੀ ਇਹ ਮਹਿਮਾਂ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ । ਭਗਤ ਤੇ ਭਗਵੰਤ ਦੇ ਨਿਕਟਮਈ ਉਜੱਵਲ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਇਹ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਪਰਮਾਰਥਿਕ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੀ ਉੱਤਮ ਸਾਹਿਤ ਹੋ ਨਿਬੜੇ ਹਨ ।

ਦੇਵੀ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਏ ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਸ੍ਰੀ ਹਰੀ ਦੇ ਦਸਅਵਤਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਅੱਡ ਅੱਡ ਢੰਗ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਅਤੇ ਚਤੁਰਤਾ ਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਅਧਿਆਤਮਕ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਅਪਰੋਖ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣਭਵ ਕਾਰਨ ਬੜੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਰੋਚਕ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈਆਂ ਹਨ । ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦਸ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਇਕ ਵਾਰੀ ਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਅਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤੇ ਫਿਰ ਜਿਵੇਂ ਸਿੱਧੀ ਉਂਗਲੀ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ । ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਬਿਆਨ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਪੇਸ਼ ਹੈ ।

“ਜੇ ਹੋਵੇ, ਜੇ ਹੋਵੇ

ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਧਾਰੇ ਮੱਛੀ ਅਵਤਾਰ ਦੀ,

ਪਿੱਠ ਤੇ ਭਾਰ ਸਹਾਰਦੇ ਕਛੂਏ ਅਵਤਾਰ ਦੀ ।

ਜਗਤ ਉਧਾਰ ਲਈ ਸੁਅਰ ਅਵਤਾਰ ਦੀ,

ਛੋਟੇ ਬਾਲ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਨਰਸਿੰਘ ਅਵਤਾਰ ਦੀ ।

ਤਿੰਨ ਹੱਥ ਭੂਮੀ ਦਾ ਦਾਨ ਮੰਗਦੇ ਵਾਮਣ ਅਵਤਾਰ ਦੀ,

ਮਹਾਨ ਖਤਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਪਰਸੂਰਮ ਅਵਤਾਰ ਦੀ ।

ਰਾਮਚੰਦਰ ਅਵਤਾਰ ਦੀ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਅਵਤਾਰ ਦੀ

ਦਸ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੁਰੰਦਰ ਵਿੱਠਲ ਦੀ”

ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਹਰੀ ਦੇ ਦੱਸ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਤੇ ਵਰਨਣ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਰੂਪ ਹੈ ।

“ਮੇਰੀ ਗਲ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਾ” ਆਖੇ ਗੋਪੀ

ਉਹ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਝਮਕਦਾ ।

ਪਿੱਠ ਤੇ ਪਹਾੜ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਦੈ,

ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆਕੇ ਤਿੱਖੇ ਦੰਦ ਕੱਢ ਕੱਢ ਵਖਾਉਂਦੈ,

ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਧਾਰ ਡਰਾਉਂਦੈ,

ਕਦੀ ਖੰਭਾ ਪਾੜ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੈ,

ਤਿੰਨ ਹੱਥ ਭੂਮੀ ਦਾ ਦਾਨ ਮੰਗਦੈ,

ਜੜ੍ਹੇ ਉਖਾੜਣ ਲਈ ਕੁਹਾੜੀ ਲਈ ਫਿਰਦੈ,

ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਹੜੀਆਂ ਚੋਰੀ ਚੁੱਕ ਲੈ ਤੁਰਦੈ

ਵਾਰੋਦਾਹੀ ਦੁੱਧ ਪੀ ਜਾਂਦੈ,

ਨੰਗੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਜਫੀਆਂ, ਮਾਰਦਾ

ਤੇਜ਼ ਹਵਾਈ ਘੋੜੇ ਤੇ ਬੈਠ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ

ਦਸ ਅਵਤਾਰਧਾਰੀ ਜਗਤ ਕਰਤਾ ਸ੍ਰੀ ਪੁਰੰਦਰ ਵਿੱਠਲ ।”

ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਦਸ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਦਸਦੇ ਹਨ । ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹਰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਬੜਾ ਰੋਚਕ ਹੈ । ਹਰ ਅਵਤਾਰ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਦਸਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਰਚਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਦੀ ਨਿੰਦਾ ਉਸਤਤੀ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਬੜੀ ਚਮਤਕਾਰੀ ਰਚਨਾਂ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵਿਅੰਗਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ

“ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਸਭ ਪਿੱਛਲੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ,

ਪਿੱਛਲੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੁਗਤਣਾਂ ਪੈਂਦੇ,

ਜੋ ਕਰਦੈ ਉਹੀ ਭਰਦੈ”

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਜੋ ਅੱਡ ਅੱਡ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨੇ ਪਏ ਹਨ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛਲੇ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਕਾਰਣ ਹੀ ਹਨ । ਬੜੀ ਚਤੁਰਾਈ ਵਰਤਾਇਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

“ਘੜੀ ਮੁੜੀ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਥੱਲੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਵੀ” (ਅਰਥਾਤ ਮੱਛੀ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਤੇ)

“ਨਾਂ ਹੀ ਸਿਰ ਤੇ ਭਾਰ ਚੁੱਕ ਚੁੱਕ, ਸਿਰ ਨੂੰ ਫੇਹਣ ਨਾਲ” (ਅਰਥਾਤ ਕਛੂਆ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਤੇ)

“ਜ਼ਮੀਨ ਪੁੱਟ ਪੁੱਟ ਮੂੰਹ ਛਿਪਾਉਣ ਨਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ” (ਵਰਾਹ ਅਵਤਾਰ)

ਇਕ ਪੰਗਤੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦਸਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਪੰਗਤੀ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ

“ਐਡੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਬਣਾ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗਣ ਨਾਲ ਵੀ” (ਵਾਮਨ ਅਵਤਾਰ) “ਨੀਵੀਂ ਕੁਲ ਤੇ ਭੂਮੰਡਲ ਦੇ ਚੱਕਰ ਲਾਉਣ ਨਾਲ ਵੀ” (ਅਰਥਾਤ

ਇੱਕੀ ਵਾਰੀ ਭੂਮੰਡਲ ਦੇ ਚੱਕਰ ਲਾਕੇ ਆਇਆ ਪਰਸੁਰਾਮ ਅਵਤਾਰ) “ਸਿਰ ਤੇ ਜਟਾਂਵਾਂ ਬੱਝੀਆਂ, ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਫਿਰਦੇ” (ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਅਵਤਾਰ)

“ਬੰਸਰੀ ਵਜਾ ਗਊਆਂ ਚਰਾਉਂਦੇ” (ਅਰਥਾਤ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਅਵਤਾਰ) ਅਖੀਰਲੇ ਬੰਦ ਵਿੱਚ ਦਸਦੇ ਹਨ “ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਨੰਗੇ ਫਿਰਦੇ” (ਬੁੱਧ ਅਵਤਾਰ) “ਘੋੜੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਅਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦੇ” ਕਹਿਕੇ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । “ਧਰਤੀ ਤੇ ਤੇਰੇ ਬਰਾਬਰ ਨਾਂ ਕੋਈ । ਤੇਰਾ ਬਹੁ ਪਾਣਾ ਕਠਿਨ, ਕੌਣ ਹੈ ਜੋ ਵਿਧੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਮੇਟ ਸਕਿਆ ?” ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਸੁਆਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬੜੇ ਸੁਆਦਲੇ

ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਚੜ੍ਹਾਈ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਲਕਸ਼ਮੀ ਵਲ ਪੁੱਛਕੇ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ “ਤੂੰ ਕੀ ਵੇਖਿਆ ਨੀ, ਕਿਸਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋਈ ?” ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਦੇ ਨੁਕਸ ਕੱਢ ਕੱਢ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ;

“ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸੋਹਣੇ ਪਰ ਹੈ ਚੰਚਲ” ਕਿਉਂਕਿ ਮੱਛੀ ਹਰ ਵੇਲੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਉਤੇ ਥੱਲੇ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਕੱਛੂਦੇ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ ਮਾਧਵ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । “ਹੈ ਤਾਂ ਸੋਹਣਾ, ਪਰ ਪਿੱਠ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਪਿਆ” ਕੱਛੂ ਕੁੱਛੇ ਦੀ ਪਿੱਠ ਸਦਾ ਉੱਭਰੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਕੱਛੂਦੇ ਅਵਤਾਰ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਹੋਏ ਦੰਦ, ਲੰਮੀ ਜਿਹੀ ਬੂਥੀ” ਇਹ ਵਰਾਹਾਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਹੈ । ਉਹ ਦੰਦ ਤੇ ਮੂੰਹ ਵੇਖਕੇ ਸ਼ੂਅਰ ਹੀ ਜਾਪਦੇ ਹਨ । ਨਰਸਿੰਘ ਅਵਤਾਰ ਬਹੁਤ ਡਰਾਵਣੇ ਹਨ ਭਿਆਂਕਰ ਹਨ । “ਮੂੰਹ ਖੋਲ੍ਹੇ ਤਾਂ ਡਰ ਲਗਦਾ” ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਇਸਦੇ ਬਾਹਰੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਨਿੰਦਦੇ ਹਨ । “ਐਨਾ ਛੋਟਾ ਕਿ ਖਲੋਤਾ ਨਰ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ” (ਬੈਠੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ) ਤੇ ਫਿਰ ਪਿਛੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵੱਡਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਵਾਮਣ ਅਵਤਾਰ) “ਲੱਕੜ ਹਾਰੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਕੁਲਹਾੜੀ ਲੈ ਕੇ” (ਇਹ ਵਾਕ ਪੜਦਿਆਂ ਹੀ ਪਰਸ਼ੁਰਾਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਖਲੋਦਾ ਹੈ । “ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਸਾਬ ਛੱਡ ਬਾਂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ-ਰਾਮ ਅਵਤਾਰ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕੱਸਦੇ ਹਨ । “ਘਰ ਘਰ ਵਿਚੋਂ ਮੱਖਣਾਂ ਚੁਗਾ ਚੁਗਾ ਖਾਂਦੇ”- ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਅਵਤਾਰ ਤੇ ਹੱਸਦੇ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਾਸੋਹੀਣਾ ਹੈ ਬੁੱਧਾਵਤਾਰ ਕਿਉਂਕਿ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਉਹ ਨਗਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ । “ਗੰਭੀਰ ਪੁਰਸ਼ ਦਿਗੰਬਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕਲਯੁੱਗ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਰੋਲਾ ! ਅਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਘੋੜੇ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋਏ ਇਸ ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਸਾਨ ਦੇ ਕੀ ਕਹਿਣੇ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਦਸਾਂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਹਾਸੋਹੀਣਾ ਜਿਹਾ ਕਰਕੇ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਲਕਸ਼ਮੀ ਨੂੰ ਫਿਰ ਛੇੜਦੇ ਹਨ, ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰ ਤੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ । ਦਸਾਂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਇਹ ਨਿਰੂਪਣ ਵਿਵਿਧਤਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਜਾਦੂਗਰੀ ਕਾਰਣ ਬੜੀ ਹਾਸ ਰੱਸ ਭਰੀ ਹੈ ।

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਨੇ ਜੋ ਮੋਹਿਨੀ ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਬੜਾ ਲੁਭਾਵਣਾ ਹੈ । “ਅਜਿਹੀ ਤੀਵੀਂ ਮੈਂ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਡਿੱਠੀ, ਅਜਿਹੀ ਚੁਸਤ ਚਲਾਕ ਕਿਤੇ

ਨਜਰ ਨਹੀਂ ਆਈ ।" ਬੜੇ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਢੰਗ ਵਿੱਚ ਦੀਸ਼ਵਰ ਦੀ ਚਤੁਰਾਈ ਕਲਮਬੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਮੰਥਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕਾਰਨ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਰਾਕਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਯੁੱਧ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਮੋਹਿਨੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਉਥੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਮੋਹਿਨੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ "ਇੰਦ੍ਰਮੁਖੀ ਤੂੰ ਵਰਤਾਵੀਂ ਬਣਕੇ ਅਜਿਹੀ ਭਾਜੜ ਪਾਈ ਕਿ ਰਾਕਸ਼ ਵੰਚਿਤ ਰਹਿ ਗਏ ।" ਉਸਦੀ ਸਲਾਘਾ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਸ਼ਿਵਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਗਤ ਭਸਮਾਸੁਰ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਵਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਜਿਸ ਤੇ ਹੱਥ ਰਖੇਗਾ ਉਹ ਭਸਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ । ਉਹ ਰਾਕਸ਼ ਸ਼ਿਵਾ ਤੇ ਹੀ ਇਹ ਵਰ ਅਜ਼ਮਾਉਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਸ਼ਿਵਜੀ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਤੇ ਰਾਕਸ਼ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ । ਸ਼੍ਰੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਮੋਹਿਨੀ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਿਆ ਤੇ ਭਸਮਾਸੁਰ ਨੂੰ ਮੋਹਕੇ ਉਸਨੂੰ ਭੋਗ ਦੀ ਆਸ ਦੁਆ ਭਸਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸ਼ਿਵਾ ਨੂੰ ਇਸ ਮੁਸੀਬਤ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ । ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਚਤੁਰਤਾ ਦੀ ਪਰਸੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅਪਰੰਪਾਰ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ "ਧਰਤੀ ਤੇ ਆਈ ਤੀਵੀਂ ਪਤੀ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋਈ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ । ਕਮਲ ਨਾਭੀ ਵਾਲੇ ਪੁਰੰਦਰ ਵਿਠੱਲ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿਤਾ ਇਸ ਨਵੀਂ ਨਵੇਲੀ ਦੁਲਹਣ ਨੇ ।" ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼੍ਰਿਸਟੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੇ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਵਿਅੰਗ ਕਸਕੇ ਸਭ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਰਚਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ।

ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਦਾ, ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੇ ਬੰਸਰੀ ਵਜਾਉਣ ਤੇ ਫਨੀਅਰ ਸੱਪ ਦੇ ਫਣ ਤੇ ਨਚੱਣ ਦੋ ਚਿਤਰੋਂ ਵੀ ਅਤਿ ਮਨਮੋਹਕ ਤੇ ਨਿਵੇਕਲੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੈ । ਇਸਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਵਿਲਾਸਤਾ ਨਜ਼ਰੀ ਅਉਂਦੀ ਹੈ । ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੇ ਬੰਸਰੀ ਵਜਾਇਆਂ ਹੀ ਇਕ ਅਦਭੁਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਬੰਸਰੀ ਵਜਾਉਂਦਿਆਂ

ਧਰਾ ਤੇ ਮੰਗਲ ਛਾ ਜਾਏ ।

ਜੰਗ ਸਾਹਾ ਹੋਸ਼ ਭੁਲਾ

ਉਸੇ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਹੋ ਜਾਏ ।

ਇਹ ਰੋਮਾਂਚਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੀਰਤਨ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਅਦਭੁਤ ਚਿੱਤਰ ਖਿੱਚਕੇ ਰਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਦੀ

ਕਾਰੀਗਰੀ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ। ਬੰਸਰੀ ਦੀ ਧੁਨ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰੁਕੀ ਖਲੋਤੀ ਹਵਾ, ਹੁਮਕ ਪਈ। ਉਦਾਸ ਮੁਰਝਾਏ ਬੂਟਿਆਂ ਤੇ ਫਲ ਫੁਲ ਨਿਕਲ ਪਏ। ਅਧਮੋਏ ਅੰਬਾਂ ਨੂੰ ਪੱਤੀਆਂ ਨੇ ਕੱਜ ਲਿਆ। ਇਸ ਬੰਦ ਵਿੱਚ ਰੁਕੀ ਹੋਈ ਹਵਾ ਹੁਮਕ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪਤਝੜ ਦੇ ਝੰਮੇ ਰੁਖ, ਬੂਟੇ ਪੁਲਕਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਫੁਲ ਤੇ ਫਲ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਧੁਨ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਵਿੱਚ ਮਧੂ ਮਖੀਆਂ ਨੂੰ ਭਿਣ ਭਿਣ ਕਰਨਾ ਭੁਲ ਜਾਂਦੇ। ਬੰਸਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਮਨਾਂ ਨਦੀ ਦਾ ਪਾਣੀ ਉਛੱਲਕੇ ਕੀੜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਵੀ ਨਾਦ ਤਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਗੋਪੀਆਂ ਦਾ ਤਾਂ ਭਾਵੁਕ ਹੋਕੇ ਅਨੰਦ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਡੁਬੱਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ। ਬਿਆਨ ਸਮਾਧੀ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਮੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਵੀ ਭੰਗ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਸਮਾਧੀ ਛੱਡ ਉਠ ਖਲੋਤੇ। ਅਨੰਦ ਵਿੱਚ ਆਕੇ ਉਹਨਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੀ ਮਹਿਮਾਂ ਗਉਂਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਭਵਸਾਗਰ ਪਾਰ ਕਰ ਗਏ। ਗਊਆਂ ਦੇ ਭਰੇ ਹੋਏ ਬਠਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੁਧ ਟਪਕਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਡਿਆਂ ਨੂੰ ਭੁਲ ਪੂਛ ਹਿਲਾਉਂਦੀਆਂ ਬੁੱਢੀਆਂ ਚੁੱਕ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਵਲ ਵੇਖ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਰਮਣੀਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਦੇਵਤੇ ਵੀ ਵਿਸਮਿੱਤ ਹੋਏ ਫੁਲਾਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਰੇਸ਼ਮੀ ਕਪੜੇ ਪਾਈ, ਗਲ ਵਿੱਚ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਮਾਲਾ, ਮੋਹ ਵਾਂਗ ਸਜੇ ਹੋਏ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਮੇਘ ਰੰਜਨੀ ਰਾਗ ਛੇੜਦੇ ਹਨ। ਸਮ ਵੇਦ ਵੀ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਸਾਨਦਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਸੁਆਦ ਮਾਣਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੈਸ਼ਣਵ ਭਗਤ ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਭਾਵੁਕ ਪ੍ਰੇਮ ਪੁਜਾਰੀ ਸਨ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਨੀਅਰ ਸੱਪ ਦੇ ਫਣ ਤੇ ਖਲੋਕੇ ਨਚੱਣ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਵੀ ਬੜਾ ਰੱਸ-ਭਰਪੂਰ ਹੈ। “ਨੱਚੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਾ, ਅਦਭੁਤ ਢੰਗ ਵਿੱਚ, ਸੱਪ ਦੇ ਫਣ ਤੇ” ਇਥੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਅਦਭੁਤ ਸ਼ਬਦ ਬੜਾ ਸਹੀ ਤੇ ਢੁਕਵਾਂ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੇ ਇਸ ਨਾਚ ਦੀ ਰਮਣੀਕਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀਅ ਭਰਕੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰੰਭਾ, ਉਰਵਸੀ ਅਜਿਹੇ ਅਪਸਰਾਵਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਤਾਲ ਮਿਲਾਕੇ ਨਾਚ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਰਦ ਆਪਣੇ ਤੰਬੂਰੇ ਤੇ ਰਾਗ ਛੇੜਦੇ ਹਨ, ਨੰਦੀ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਵਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਕਸ ਡਰ ਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਇਧਰ ਉਧਰ ਭੱਜ ਉਠਦੇ ਹਨ। ਫਨੀਅਰ ਸੱਪ ਫੁੰਕਾਰੇ ਮਾਰਦੇ ਸ਼ੁਰੂ

ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਨਾਗ ਕੰਨਿਆ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਸੁਣਕੇ ਯਸ਼ੋਦਾ ਭੱਜੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਆਕੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਗੱਲ ਲਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਚੁੰਮਦੀ ਹੈ (ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਪਰਮਹਿੰਸਾ ਲੂ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਸੱਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਦੂਰ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿ ਕੇ ਗੁਆਲਿਆਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ।) ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਮੁਖ ਮੰਤਵ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਪਾਉਣਾ ਹੈ । ਪਰ ਇਸਦੇ ਵਰਨਣ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ । ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰੀ ਭਗਤੀ ਸਥਾਈ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚਲੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਵੇਗ ਤੇ ਕੋਮਲਤਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਅਤੀ ਉਤਮ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਤ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਮੋਹਰੀ ਹਨ । ਅਤੀ ਸੁੰਦਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਆਪ ਵੀ ਨੱਚ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਕੌਠੇ ਹੋਏ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ ਨੱਚ ਰਹੇ ਹਨ । ਇਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਰਸੀਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ । “ਵੇਖਣ ਨੈਣ, ਸੁਨਣ ਕੰਨ, ਗਾਵੇ ਬਦਨ, ਸੁੰਦਰ ਸਲੋਨੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦਾ ।” ਇਸ ਦੀ ਪਲੱਵੀ ਤੇ ਅਨੁਪਲਵੀ ਦਾ ਅੰਭ ਬੜਾ ਦਿਲ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਪਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ । “ਵੇਖਣ ਨੈਣ ਸੁਨਣ ਕੰਨ, ਗਾਵੇ ਬਦਨ, ਸੁੰਦਰ ਸਲੋਨੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦਾ ।” “ਵੇਖਣ ਨੈਣ ਸੁਨਣ ਕੰਨ, ਗਾਵੇ ਬਦਨ” ਇਸ ਪਲੱਵੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਕਿਰਿਆ ਪੱਦ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਰਥਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਲਏ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੋਖੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਜ਼ਰੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੈਲੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ । ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੀ ਲੀਲਾ ਕਿਹੀ ਅਸਚਰਜ ਹੈ ! “ਬੰਸਰੀ ਵਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ ਉਸਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਆ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਗੋਪੀਆਂ ਸੰਗ ਚਾਨਣੀ ਰਾਤ ਵਿੱਚ ਨਚਦਾ ਹੈ । ਮੁਰਲੀ ਗੁਪਾਲ ਮੋਰ-ਵਾਂਗੂ ਨਚਦੇ, ਹੰਸ ਵਾਂਗੂ ਨਜ਼ਾਕਤ ਨਾਲ ਤੁਰਦੇ, ਕੋਇਲ ਵਾਂਗੂ ਰੂ ਰੂ ਕਰਦੇ, ਹਿਰਨ ਵਾਂਗੂ ਝੁੰਗੀਆਂ ਭਰਦੇ, ਮਧੂ ਮਖੀਆਂ ਵਾਂਗੂ ਗੁੰਜਾਰ ਕਰਦੇ ।” ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦਾ ਅਨੰਦ ਤੇ ਉਲਾਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਕ ਉਪਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਸਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿਮਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਇਥੇ ਉਦਾਹਰਿਤ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਅੱਡ ਅੱਡ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਮੋਰ ਦਾ ਨਾਚ, ਹੰਸ ਦੀ ਨਜ਼ਾਕਤ, ਕੋਇਲ ਦਾ ਮਧੁਰ ਗਾਨ,

ਹਿਰਨ ਦਾ ਚੁੰਗੀਆਂ ਭਰਨਾਂ; ਮਧੁਮੱਖੀ ਦੀ ਭਿਣਕਾਰ ਇਹ ਸਭ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਸੁੰਦਰ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਵੇਖ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸਨ । ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਸਿਰਫ ਅਪਣੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸਨ “ਕੁੱਥੀ ਕੁਰੂਪ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰੀ ਬਣਾ ਸਰਾਪ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕੀਤਾ ।” ਉਹ ਉਦਾਰ ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ । “ਜੇ ਸ਼ਰਣ ਆਏ ਉਹ ਕਾਮਯੋਗੁ ਗਾਂ ਬਣੇ” ਆਪ ਹਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਦਾ ਲੋਕ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਬੜਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ । ਇਹ ਤਕਰੀਬਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਖੇਤਰ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੀ । ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਅੰਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਸਲਾਘਾ ਯੋਗ ਹੈ । “ਹਾਸਾ ਆਵੇ ਮੈਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਤਮਾਸਬੀਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ।” ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮਕਾਰਾਂ ਤੇ ਧੋਖੇ ਬਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਵਿਅੰਗਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

“ਕੌਣ ਤੇਰਾ ਧਿਰਤੁ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਕਿ ਧਨ” ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਹਨ । “ਹਰੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਦਿੱਤਾ ਉਦੋਂ ਖਾਧਾ ਨਹੀਂ ਹਰੀ ਜਦੋਂ ਦਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੂੰਹ ਫਾੜ ਮੰਗਦਾ ਫਿਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ।” ਲਾਲਚੀਆਂ ਤੇ ਕੰਜੂਸਾਂ ਨੂੰ ਤਾੜਨਾਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਆਈ ਤਬਦੀਲੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ । ਸੁੱਚ ਸੁੱਚ ਕਰਦੇ ਫਿਰਨ, ਛਿੱਟਣ ਦੇ ਡਰੇ ਟੱਪ ਟੱਪ ਪਰੇ ਜਾਣ । ਸੁੱਚਿਆਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਹੀ ਹੋਰ ।” ਬਾਹਰੀ ਅਡੰਬਰ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :-

“ਵੀਡਿਆਂ ਦੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ, ਹਰੀਦਾਸਾਂ ਦੇ ਚਰਣਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ,
ਪੁਰੰਦਰ ਵਿੰਨਲ ਦਿਨ ਰਾਤ ਪੁਛੁ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨਾਂ ਹੀ ਸੁੱਚ”
ਮਨ ਦੀ ਸੁਧੀ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਮਹਤਤਾ ਦਿੰਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :-

“ਢਿਡ ਦਾ ਹੀ ਵੈਰਾਗ ਹੈ,

ਪੁਛੁ ਨਾਲ ਰਤਾ ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਲਗਨ ਨਹੀਂ ।”

ਸਾਰਾ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਅਖੀਰ ਤਾਈਂ ਅਡੰਬਰ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਦਿਖਾਵੇ ਦਾ ਖੰਡਨ ਹੈ । ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਕੁੱਛ ਮੂਰਤੀਆਂ ਰਖਕੇ ਦਿਖਾਵੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਕੇ ਧੋਖਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ “ਠਠੇਰਿਆਂ ਵਾਂਗੂ ਪਿੱਤਲ ਤੇ ਕਾਂਸੀ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਸਜਾਈਆਂ ।” ਲੋਪ ਜਗਾ ਕੇ ਰਖਕੇ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਤਾਂ ਜੋ ਚਮਕਣ ਉਹ । ਬਿਨਾਂ ਲਗਨ ਦੇ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ।” ਉਦਰ ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

“ਮਨ ਸੁੱਧੀ ਬਿਨਾਂ ਮੰਤਰ ਦਾ ਫਲ ਕੀ
 ਤਨਸੁੱਧੀ ਬਿਨਾਂ ਤੀਰਥ ਇਸਨਾਨ ਦਾ ਫਲ ਕੀ
 ਇਸਨਾਨ ਦਾ ਫਲ ਕੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸੈਲ ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਕਾਂ ਨੂੰ
 ਪਿੰਡਾ ਧੋਵੇ ਪਰ ਮਨ ਦੀ ਮੇਲ ਉਵੇਂ
 ਅਚਰਜ ਹੋ ਹਸੰਦਾ ਪੁਰੰਦਰ ਵਿੱਠਲਾ”

ਉਪਰਲੇ ‘ਉਗਾਭੋਗ’ ਦਾ ਹਰ ਇਕ ਚਰਣ ਇਕ ਹੰਟਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਜੰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਉਪਮਾਵਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੇਵੀਅਨੁਭਵ ਤੇ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਕਿੱਕਰ ਦੇ ਗੁੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਹਨ,
 ਦੁਰਜਨ ਭੂਮੀ ਤੇ ਕਿੱਕਰ ਦੇ ਗੁੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ।
 ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਪਰ ਤਾਂਈ ਕੰਡੇ ਹੀ ਕੰਡੇ
 ਗੁੱਪ ਵਿੱਚ ਆਇਆਂ ਨੂੰ ਛਾਂ ਨਾਂ ਦੇਵੇ
 ਭੁਖਿਆਂ ਲਈ ਫਲ ਨਾਂ ਕੋਈ
 ਫੁੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਿਕ ਨਾਂ ਕੋਈ
 ਬੱਲੇ ਬਹਿਣ ਲਈ ਛਾਂ ਨਾਂ ਕੋਈ !”

ਸਾਰੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਦੁਰਜਨਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਬੜੇ ਮਾਰਮਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਸਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਨਿੰਮ ਨੂੰ ਗੁੜ ਵਿੱਚ ਰਖਣ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ ?” ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੁਟਲ ਝੂਠੇ, ਕਪਟੀ, ਕ੍ਰਿਤਘਣ, ਪਤੀਧੂਰੀ, ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਧੋਸ਼ੇ ਤੇ ਦਰਜੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਹੀਨ ਗੁਣਾਂ ਬਾਰੇ ਦਸਦੇ ਹਨ :

“ਪਾਪੀ ਕੀ ਜਾਣੇ ਪਰਾਇਆ ਸੁਖ ਦੁਖ ।”
 ਬਾਂਦਰ ਕੀ ਜਾਣੇ ਸ਼ਾਂਤ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾਂ ।
 ਖੋਤਾ ਕੀ ਜਾਣੇ ਪਿੱਠ ਤੇ ਲੱਦੀ ਕਸਤੂਰੀ ਦੀ ਮਹਿਕ
 ਮੌਤ ਕੀ ਜਾਣੇ ਦਇਆ ਦਾਨ
 ਰੁੱਖ ਕੀ ਜਾਣੇ ਫੁਲਾਂ ਦੀ ਮਹਿਕ ।”

ਤਰਕਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਤੀਰਾਂ ਵਾਂਗੂ ਅਜਿਹੇ ਵਾਕ ਬਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । “ਜੇ ਕੁਛ ਲੈਣੇ ਪੁਰੰਦਰ ਵਿੱਠਲ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਆ, ਥਾਕੀ ਦੇ ਦੇਵਤੇ ਕੱਖ ਨਹੀਂ ਦੇਣ ਜੋਗੇ ।”

ਮੂਰਖਤਾ ਦੀਆਂ ਅੱਡ ਅੱਡ ਕਿਸਮਾਂ ਬਾਰੇ ਦਸੰਦ ਵਾਲਾ ਉਹਨਾਂ ਵਰਗਾ

ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ । ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ

“ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪੈਸਾ ਦੇਣਾ ਮੂਰਖਤਾ

ਤੀਵੀ ਦੇ ਪੈਕੇ ਜਾਕੇ ਰਹਿਣਾ ਮੂਰਖਤਾ

ਬੁਢਾਪੇ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਰਚਾਉਣਾ ਮੂਰਖਤਾ ।”

ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਸਚਾਈ ਤੋਂ ਕੌਣ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਮਨਾਉਣਾ । ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਪਲੂਸੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ।

“ਸਾਹਮਣੇ ਲਾਹ ਪਾਹ ਕਰਕੇ, ਪਿੱਛੋਂ ਮਨਾਉਣ ਵਾਲੇ,

ਸਾਹਮਣਿਉਂ ਸਿਰ ਮੁੰਨਕੇ, ਪਿੱਛੇ, ਫੁੱਲ ਸਜਾਉਣ ਵਾਲੇ”

ਬੜੇ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਚਿੰਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਬੜੇ ਰੋਚਕ ਵੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਨਾਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਤਾਂ ਦਾਸ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਭੜਕ ਉੱਠਦੇ ਹਨ । ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

“ਕੀ ਹੋਇਆ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੌਨਧਾਰੀ ਹੋ ਗਏ, ਹਰੀ ਨੂੰ ਫੁੱਲ ਗਏ ।

ਜੀਭ ਕੱਟੀ ਗਈ ਯਾਂ ਕੰਡਾ ਚੁਭ ਗਿਆ ।

ਯਾਂ ਉੱਤੇ ਥੱਲੇ ਦੇ ਬੁਲ੍ਹ ਜੁੜ ਗਏ ।

ਇਹੋ ਜਿਹਿਆਂ ਦਾ ਸਿਰ ਕਿਉਂ ਨਾਂ ਕੱਟਿਆ ਜਾਵੇ ?”

ਵਚਨ ਤੋੜਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਕਿੰਨਾ ਦੁਖਦਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਕੁੱਛ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇਕੇ ਦਸਦੇ ਹਨ ।

“ਜਿਵੇਂ ਬੱਕਰੇ ਕੋਈ ਵਾੜ ਤੇ ਬਹਿ ਜਾਵੇ

ਭੁੱਖੀ ਬਿੱਲੀ ਜਿਵੇਂ ਰੂੰ ਹੀ ਖਾ ਜਾਵੇ

ਧੁੱਪ ਤੋਂ ਬਚਦਾ ਬਾਂਦਰ ਚਟਾਨ ਤੇ ਬਹਿ ਜਾਵੇ

ਚੋਰ ਬਚਣ ਲਈ ਸੂਰਜਮੁਖੀ ਦੇ ਖੇਤਾ ਵਿੱਚ ਲੁਕ ਜਾਵੇ ।”

ਇਕ ਇਕ ਗਲ ਕਿੰਨੀ ਅਨੁਭਵ ਪੂਰਣ ਹੈ । “ਵਚਨ ਤੋੜਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਭਰੋਸਾ, ਪੁਰਸ਼ਨਾਰੀ ਦਾ ਵੇਸ । ਛਲਾਵੇ ਦਾ ਫਲ ਖਾ ਢਿੱਡ ਭਰਨਾਂ ।” ਅਜਿਹੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਲ ਭ੍ਰਮਿੱਆਂ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਨ ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਦਇਆ ਤੇ ਤਰਸ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਹਰੀ ਭਗਤ ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਕਈ ਥਾਂਈ ਉਪਮਾਵਾਂ ਦੇ ਹਾਰਾਂ ਦੇ ਹਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਵਖਾਉਂਦੇ । ਇਸਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਉਦਾਹਰਣ :-

“ਜਿਵੇਂ ਲਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ

ਰਹਿਣਾਂ ਚਾਹੀਦੈ ਉਵੇਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ।
 ਪੰਛੀ ਜਿਵੇਂ ਆਕੇ ਬੈਠੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ
 ਪਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਡਕੇ ਚਲਾ ਜਾਵੇ ।
 ਘਰਘਰ ਖੇਡਦੇ ਬੱਚੇ ਜਿਵੇਂ ਘਰ ਬਣਾਉਦੇ
 ਖੇਡ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੇ ਘਰ ਢਾਹ ਛਡਦੇ
 ਹੱਟ ਲਗਦੀ ਜਿਵੇਂ, ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੇਚਦੇ
 ਸ਼ਾਮ ਪਈ ਤੇ ਸਭ ਸਮੇਟ ਲੈਂਦੇ
 ਰਾਹੀਂ ਕੋਈ ਰਾਤ ਬਿਤਾਣ ਲਈ ਹੁਕੇ
 ਸਵੇਰ ਹੋਣ ਤੇ ਰਾਹ ਪਵੇ ਉਠਕੇ
 ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਮਾਇਆ,

ਦਿਸਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾ-ਪੁਰੰਦਰ ਵਿਠੱਲ ।”

ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਇਕ ਇਕ ਉਪਮਾ ਕਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਖਿਨਭੰਗਰਤਾ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਰੁਸਲ ਹਨ, ਇਹ ਵੇਖਣ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਉਗਾਭੋਗ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :-

“ਬਲੀ ਦੇ ਘਰ ਵਾਮਨ ਦੇ ਅਉਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ
 ਭਗੀਰਥੀ ਦੇ ਘਰ ਮੁਕੰਦ ਦੇ ਅਉਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ
 ਮੁਚਕੰਦ ਦੇ ਘਰ ਮੁਕੰਦ ਦੇ ਅਉਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ
 ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਅਉਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ
 ਵਿਭੀਸ਼ਣ ਦੇ ਘਰ ਰਾਮ ਦੇ ਅਉਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ
 ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਮੇਰੀ ਜੀਭ ਤੇ ਆਕੇ ਟਿਕ ਜਾਵੇ
 ਅਜਿਹੀ ਕਿਰਪਾ ਕਰ ਹੇ ਪੁਰੰਦਰ ਵਿਠੱਲ ।”

ਵੈਦ ਦੇ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ । ਭਗਵੰਤ ਨੂੰ ਭਵਰੋਗਾ ਦਾ ਵੈਦ ਕਹਿਕੇ ਬੁਲਾਉਣਾ ਕੋਈ ਸਾਧਾਰਣ ਗਲ ਹੈ ।

“ਮੈਂ ਨਾਂ ਜਾਣਾਂ ਕਿਸੇ ਵੈਦ ਨੂੰ,

ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਰੋਗੀਆਂ ਦਾ ਵੈਦ ਤੂੰ ਹੀ ਹਰੀ ।”

ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਂਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ

“ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਾਂ ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਹਥ ਫੜੇਂ

ਕਪਟ ਦਾ ਵਾਯੂਰੋਗ ਦੂਰ ਹੋਵੇ”

ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ ਤੇਰਾ ਭਗਤ ਮੈਂ ਦੁਖ ਦੂਰ ਕਰ”

ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਪਟ ਰੂਪੀ ਵਾਯੂਰੋਗੀ ਦੀ ਐਸਧੀ

ਸਿਰਫ ਭਗਵਾਨ ਕੋਲ ਹੀ ਹੈ ।

“ਹਰੀ ਤੇਰੀ ਸ਼ਰਣ ਆਕੇ ਤੇਰੇ ਚਰਣਾਂ ਤੇ ਧਿਆਨ ਧਰ,
ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਦੀ ਐਖਧ ਸੇਵਨਕਰ, ਸਭ ਦੁਖ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੂੰ ਹੀ,
ਤੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੌਣ ?” ਉਹ ਪ੍ਰਸਨ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੇ
ਹਨ “ਤੇਰਾ ਦਾਸ ਮੈਂ, ਮੇਰੇ ਦੁਖ ਦੂਰ ਕਰ, ਪੁਰੰਦਰ ਵਿਠੱਲ ਤੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਕਸ਼ਟ
ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਹੋਰ ਕੌਣ ?” ਦਾਸ ਨੂੰ ਚੰਮੜਿਆ ਰੋਗ
ਕੋਈ ਐਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਭਵਰੋਗ ਹੈ । ਇਸ ਰੋਗ ਦਾ ਇਲਾਜ ਪਰਮਾਤਮਾ
ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੈਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ । ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਰੋਗ ਦੇ
ਲੱਛਣ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕੋਲੋਂ ਅਕਸੀਰ ਮੰਗਦੇ ਹਨ ।

ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਦਾ ਉਪਮਾ ਸੰਸਾਰ ਜਿੰਨ੍ਹਾ ਵਿਸਤਰਿਤ ਹੈ, ਉਤਨਾਂ ਹੀ
ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰੂਪਕ ਸਾਮਗ੍ਰਜ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ । ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਪਰਦੀ
ਕੋਈ ਵੀ ਘਟਨਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦੀ ਕੋਈ ਵੀ
ਅਵਾਜ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਉਸਨੂੰ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਉਹ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ
ਵਰਤ ਲੈਂਦੇ ਹਨ । ਡੋਂਡੀ ਪਿੱਟਦੀ, ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ “ਡੋਂਡੀ ਪਿੱਟੀ ਗਈ ਸਾਰੇ
ਭੂਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਪਾਂਡੂਰੰਗ ਵਿਠੱਲ ਹੀ ਸਰਵਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ।” ਕਿਤੇ ਘੰਟੀ ਵਜਣ ਦੀ
ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਝੱਟ ਬੋਲ ਉਠੇ “ਘੰਟੀਆਂ ਵੱਜਦੀਆਂ ਸੁਣੇ ਹਰੀ ਦਾਸੋ, ਜੋ
ਵਿਸਠੂ ਦਾ ਨਾਮ ਨਾਂ ਜਪੈਣ, ਬਿਰਥਾ ਜਨਮ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ।” ਉਹ ਸੁਮੱਤ ਦਿੰਦੇ
ਹੋਏ ਸਿੱਧੇ ਗਢ ਪਉਂਦੇ ਹਨ । ਡੁੱਗਡੁੱਗੀ ਵਜਦੀ ਸੁਣ ਉਹ ਡੁੱਗਡੁੱਗੀ ਦੀ
ਅਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਅਵਾਜ਼ ਮਿਲਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਜੈ ਜੈ ਜੈ ਇਸ ਘਰ ਦੀ, ਛੱਡੋ
ਛੱਡੋ ਛੱਡੋ ਸੰਸੇ ।” ਰਵਾਨਗੀ ਭਰਪੂਰ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਸਾਰ ਨੂੰ
ਲੋਕਗੀਤਾਂ ਦੇ ਸਰਲ ਢੰਗ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਡੁਲ੍ਹ ਡੁਲ੍ਹ ਪੈਂਦੀ ਹਰੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਵੰਨ
ਸੁਵੰਨਤਾ ਵਿਚੋਂ ਉਭਰਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਨੋਦੁਰਬਲਤਾ
ਦੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਖੋਲ੍ਹ ਖੋਲ੍ਹ ਦਸਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਾਵ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ
ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੱਡ ਅੱਡ ਢੰਗ ਹੋਣ, ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤੀਆਂ ਇਸ ਭਗਤੀ
ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣਤਾ ਤੇ ਮਹਾਨਤਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ
ਇਕਾਂਤ ਵਿੱਚ ਬੈਠਕੇ ਲਿਖੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਭਾਵੇਂ ਨਹੀਂ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਹ ਹਰੀ
ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਕੌਮਲ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਫੁਟ ਨਿਕਲੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ
ਦੇ ਗੀਤ ਹਨ ।

ਸੰਗੀਤ ਮਧੁਰਤਾ

ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਹਨ, ਤਿਵੇਂ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹਨ। “ਕਰਨਾਟਕ ਸੰਗੀਤ ਪਿਤਾਮਾ” ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਅਤਿ ਸਲਾਘਾ ਯੋਗ ਹਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਏ ਸ੍ਰੀ ਤਿਆਗਰਾਜ ਨੇ “ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਭਗਤ ਵਿਜੈ” ਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸੰਗੀਤ ਰੂਪਕ ਵਿੱਚ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ “ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾਂ ਗਾਵਾਂ ਜੋ ਅੱਠੇ ਪਹਿਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਰਹਿਣ। ਹਰੀ ਨਾਮ ਜੋ ਸਭ ਮੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਬਣਾ ਦੇਵੇ।”

ਮੁਕਤ ਕੰਠ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਸਤਤੀ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਾਪ ਨਿਵਾਰਣ ਹਰੀਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਗਉਂਦੇ ਆਪਾ ਭੁੱਲ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰੀ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਤਿਆਗ ਰਾਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਸਾਈ ਰੱਖਿਆ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਲਾਏ ਰਾਹ ਤੇ ਚੱਲੇ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ‘ਕੇ ਵਾਸੁਦੇਵਚਾਰੀਆ’ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਰਨਾਟਕ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਕਰਨਾਟਕ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਕਰਮਬੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਵੀ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ। ਇਸ ਗਲ ਨਾਲ ਵੀ ਸਾਰੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਵਾਨ ਸਹਿਮਤ ਹਨ। “ਸੰਗੀਤ ਸਾਰਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ” ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਲੇਖਕ ਤੁਲਜਾਜੀ ਰਾਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਛਾਣਬੀਣ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸ੍ਰੀ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੇ ਆਪਣੀ ਸੁਲਾਦੀ ਦੇ ਰਾਗ ਵਿਵਰਣ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। “ਸੰਗੀਤ ਸੰਪਰਦਾਇ ਪ੍ਰਦਰਸਨੀ” ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਕਰਤਾ ਸ਼ੁੱਕ ਰਾਮ ਦੀਕ੍ਰਪਿਤ ਨੇ ਵੀ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਸਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਮਹਾਨ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਪਾਦ ਰਾਜ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਵਿਆਸ ਰਾਏ ਦੁਆਰਾ ਕਨੜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਚੇ ਕੀਰਤਨ, ਸੁਲਾਦੀ, ਉਗਾਭੋਗ, ਵਰਿੱਤਨਾਮੇ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸੰਗੀਤ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਸੰਸਨੀਯ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦੇ ਸਰੂਪ, ਨਾਮਨਿਰਦੇਸ਼ਣ ਤੇ ਗਾਉਣ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮੱਤ ਨਾਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਜੇ ਇਹਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁੱਛ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸਿਰਫ ਬਣਤਰ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਕੀਰਤਨਾਂ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਧਿਕ ਸੰਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਣ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਕੀਰਤਨਾਂ ਵਿਚ ਪਲੱਵੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹਤੱਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਤੱਤ ਪਲੱਵੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅੰਕਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਲੱਵੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉੱਪਪਲੱਵੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਾਮ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ, ਉੱਪਪਲੱਵੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਹਰ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ। ਇਸਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅਉਂਦੇ ਹਰ ਬੰਦ ਵਿੱਚ ਪਲੱਵੀ ਦੇ ਭਾਵ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਇਕੋ ਇਕ ਭਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

‘ਸੁਲਾਦੀ’ ਦੀ ਬਣਤਰ ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਪਤਤਾਲ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਰਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਬੰਦ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਸਿਰਫ ਅੰਤਲੇ ਬੰਦ ਦੀ ਅਖੀਰਲੀ ਪੰਗਤੀ ਵਿੱਚ ਰਚਨਹਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਲਾਦੀ ਦੇ ਹਰ ਬੰਦ ਦੀ ਅਖੀਰਲੀ ਪੰਗਤੀ ਵਿੱਚ ਨਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੁਲਾਦੀਆਂ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਡੂੰਘੇ ਤੱਤ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਭਰੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਲਈ ਬੜਾ ਉਚਿੱਤ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਦੋ ਸੁਲਾਦੀ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਸਮੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ‘ਉਗਾ ਭੋਗ’ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੁਲਾਦੀ ਵਾਲੀ ਖੁਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਹਰੀਦਾਸਾਂ ਦਾ ਦੇਵੀ ਅਨੁਭਵ ਬੜਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੰਖਿਪਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਰੂਪ ਬੜਾ ਢੁੱਕਵਾਂ ਸੀ। ਇਥੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲੋਂ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਮੇਟਿਆ ਵਧੇਰੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ‘ਵਰਿਤਨਾਮੇ’ ਬਾਰੇ ਅਜੇ ਲੋੜੀਂਦਾ ਅਧਿਐਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਕ ਸਲੋਕ ਤੇ ਇਕ ਵਰਿੱਤ ਦੇ ਨਿਯਮ ਨਾਲ ਰਚੇ ਵਰਿਤ ਨਾਮਿਆਂ ਦੇ ਸਲੋਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿੱਤ ਸਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨ ਹਨ।

ਕੁੱਛ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਵਰਿੱਤ ਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੀਦਾਸਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਵਾਦਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰੂਪਣ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਭਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਪ੍ਰੰਦਰਦਾਸ ਨੇ 4,75,000 ਕਿਰਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਗਲ

ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕੀਰਤਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਮਿਲੀ ਹੈ । ਜੋ ਕਿਰਤਾਂ ਅਜ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬੜੀ ਬੜੀ ਹੈ । ਇਹ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤੇ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੋਰ ਦਾਸਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਡ ਕਰ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਬੋਝੀਆਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਵਿਜੇ ਨਗਰ ਰਾਜ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਈਆਂ । ਸਿਰਫ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਨਿਯਮ ਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਣ ਵੀ ਗੁਆਚ ਗਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ । ਵਿਜੇ ਨਗਰ ਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਜੋ ਲਿਖਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਗਲ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਰੱਸ ਤੇ ਮਿਠਾਸ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਗਿਆਨ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਪਣੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ ।

ਸੁਣੇ ਨਾਂ ਹਰੀ ਧਰੇ ਨਾਂ ਧਿਆਨ (ਪਲੱਵੀ)

ਤਾਲ ਰੋਵੇ ਮੇਲ ਰੋਵੇ, ਪ੍ਰੇਮਹੀਨ ਗਾਨ । (ਉੱਪਪਲਵੀ)

ਤੂਰੀ ਤੰਬੂਰੀ, ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਵਾਜੇ

ਬੰਸਰੀ ਧੁੰਨਾਂ ਤੇ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ।

ਗੰਧਰਵਾਂ ਦਾ ਗਾਨ ਸੁਣਦਾ ਹਰੀ

ਮੰਨੇ ਨਾਂ ਇਹ ਦੰਭ ਭੱਗਿਆ ਸ਼ੌਰ ।

ਵੰਨ ਸੁਵੰਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਹੀਨ ਸੁਰ,

ਰਾਕਸ਼ਸੰਹਾਰੀ ਹਰੀਨਾਮ ਬਿਨਾਂ,

ਘਟੀਆ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਉਲਝਣਾ ।

ਮੁੜ ਮੁੜ ਅਉਂਦੇ ਅਨੰਦ ਭਰੇ ਅਬਹੂ

ਮੁੜ ਮੁੜ ਪੁਲਕਿੱਤ ਹੁੰਦੀ ਦੇਹ

ਭਗਤਾਂ ਸੰਗ ਹਰੀ ਕੀਰਤਨ ਗਾਵੇ

ਪੁਰੰਦਰ ਵਿਠੱਲ, ਸੁਣੇ ਹਰੀ, ਧਿਆਨ ਧਰੇ ।

ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚਲੇ ਅਟੁੱਟ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਨਾਰਦ ਦੇ ਭਗਤੀ ਸ਼੍ਰੋਤਰ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦਸਿਆ ਹੈ । ਨਾਰਦ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦਾ ਉਪਪਲਵੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਸਬਦ ਕਿੰਨਾ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦਾ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਭਗਤ ਦੇ ਹਿਰਦੇ

ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਭਾਵੇਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸਾਜ਼ ਸਮਾਨ ਕਿਉਂ ਨਾਂ ਹੋਣ ਜੇ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਤੇ ਹਰੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਵਧੀਆ ਸੰਗੀਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ । ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਨੇ ਆਪ ਇਹ ਅਨੰਦ ਮਾਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਰਚਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ ।

ਇਕ ਹੋਰ ਰਚਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬੜੀ ਸੁਚੱਜਤਾ ਨਾਲ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਨੂੰ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ

“ਤਾਲ ਹੋਵੇ, ਠੀਕ ਮੇਲ ਹੋਵੇ
ਸ਼ਾਂਤ ਵੇਲਾ ਹੋਵੇ ਗਾਉਣ ਲਈ
*ਯਤੀ ਹੋਵੇ, ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਹੋਵੇ
ਰੱਤੀ-ਪਤੀ-ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਘਣਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੋਵੇ।
ਕੰਠ ਸੁਗੰਧਾ ਸੁਰ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ
ਕੋਈ ਤੌਖਲਾ ਨਹੀਂ, ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਚਮਕ ਹੋਵੇ
ਸਰੋਤੇ ਗਿਆਨੀ ਹੋਣ, ਚਾਅ ਅਨੰਦ ਹੋਵੇ
ਪੁਰੰਦਰ ਵਿਠਲ ਜੱਪ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ।”

ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੀਰਤਨ ਵਧੀਆ ਸੰਗੀਤ ਸਿਰਜਣਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਕੇ ਲਿਖਿਆ ਇਕ ਨਮੂਨਾ ਹੈ । ਇਸਦੇ ਲਈ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਰਸਿਕ ਸਰੋਤੇ ਹੋਣ, ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਦਸ਼ਾ, ਸਹੀ ਗਾਣੇ ਦੀ ਚੋਣ, ਗਾਉਣ ਵਿੱਚ ਆਪਾ ਭੁੱਲ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਤੇਜ਼ ਆਦਿ ਸਭ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੈ । ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੇ ਕਈ ਕੀਰਤਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਥਾਂਈਂ ਕਈ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ । ਇਕ ਥਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੱਤੀ ਰਾਗ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਲਗਦਾ ਹੈ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਬੱਤੀ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤਰਤੀਬ ਦਿੱਤੀ ਹੈ । ਅੱਜ ਜੋ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਤਭੇਦ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਹਨ । ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਰੋਧਾਂ ਤੇ ਮਤਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ

* ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਵਿਰਾਮ ਯਾ ਵਕੱਫਾ ।

ਦੇ ਗਗ ਤਾਲ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤੇ-ਆਦੇਸ਼ ਗ੍ਰੰਥ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਢੁੱਕਵੇਂ ਗਗ ਤਾਲ ਦੱਸਣ । ਸ੍ਰੀ ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਭਜਨਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾਂ ਮੰਨਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਕਰਨਾਂ ਉਚਿਤ ਹੈ । ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਕਰਨਾਟਕ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਤਿਮੁਰਤੀ ਸ੍ਰੀ ਤਿਆਗ ਰਾਜ, ਸਿਆਮਾ ਸਾਸਤਰੀ ਤੇ ਮੁਤੁਸਵਾਮੀ ਦੀਕਸ਼ਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

ਕਰਨਾਟਕ ਦੇ ਹਰੀਦਾਸਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬਹੁਤ ਮਹਾਨ ਹੈ । ਇਸਦੇ ਕੁੱਛ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਰੀਦਾਸਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਨੂੰ ਜੇ ਸਾਡੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਵਾਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਗਗ ਤਾਲ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਣ ਤਾਂ ਇਹ ਬੜਾ ਉਪਕਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋਵੇਗਾ । ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤਾਂਦੀ ਜੋ ਕੰਮ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣਾ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ । ਅਰਥਾਤ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗਉਣ । ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੁਰੰਦਰ-ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਹਨ । ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਲੌਕਿਕ ਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਅਖੁੱਟ ਖਜਾਨਾ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਅਦਭੁੱਤ ਮਧੁਰਮਿਲਣ ਸੰਗੀਤ ਮਧੁਰਤਾ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ ਹੈ ।

ਪੁਰੰਦਰ ਸਨਮਾਨ

ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਸਿਰਫ ਵੈਸ਼ਣਵ ਭਗਤੀ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ, ਗੱਲਾਂ ਕਹੀਆਂ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਭ ਮੱਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣ । “ਮਨੁਖੀ ਸ਼ਰੀਰ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ” ਕਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਮਾਨਵ ਜਨਮ ਮਹਾਨ ਭਿਰਥਾ ਨਾ ਗਵਾ ਹੇ ਪਗਲੇ !” ਉਹ ਮੁੜ ਮੁੜ ਮਨੁਖੀ ਜਨਮ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ । ਸ਼ਰੀਰ ਤੰਦਰੁਸਤ ਹੋਵੇ ਤੱਦ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਜਮਦੂਤ ਆ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਰੁਕਣ ਲਈ ਆਖੇ ਉਹ ਨਹੀਂ ਰੁਕਦੇ । ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹਰੀ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਮੱਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਗਲ ਨਾਲ ਕੋਣ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ।

ਅਜਿਹੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਦਸਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਦੁਖੀ ਹੈ । ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਡਰਕੇ ਨਾਂ ਭੱਜੋ ਅਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਮੰਨਣ ਦੇ ਧੋਖੇ ਵਿੱਚ ਫਸੋ । ਕਮਲ ਦਾ ਫੁਲ ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਵੀ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਅਭਿੰਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਾਜੂ ਦਾ ਬੀਜ ਫਲ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਸਤੋਂ ਅੱਡ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਵੇਂ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਉਸਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁੱਧੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤਨ ਤੇ ਮਨ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਨਹੀਂ । ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ । “ਤਨ ਧੋਤੇ ਕੀ ਲਾਭ, ਮਨ ਵਿੱਚ ਜੇ ਭਗਤੀ ਨਹੀਂ ?” ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਤਿਸੰਗ, ਅਤਿਥੀ ਸਤਿਕਾਰ ਸੇਵਾ ਇਹ ਸਭ ਤੀਰਥ ਇਸਨਾਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸੱਚ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । “ਸੱਚ ਹੀ ਇਸਨਾਨ, ਵਰਤ, ਜਪ, ਨੇਮ ।” ਬੜੇ ਸੂਤਰ ਥੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਾਤਵਿੱਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਸਭ ਪਰਤਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਪੁਰੰਦਰ ਦਾਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ

“ਨਿੱਤ ਮਨ ਦੀ ਸੁੱਧੀ ਕਰੋ । ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਦਾ ਲੇਖਾ ਕਰੋ ।

ਧਰਮ ਅਧਰਮ ਨੂੰ ਅੱਡ ਕਰਕੇ, ਅਧਰਮ ਨੂੰ ਜੜੋ ਕੱਟ

ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜੀਉ ।

ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਚਰਣ ਕਮਲਾਂ ਤੇ ਧਿਆਨ ਧਰੋ ।"

ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਧਰਮ ਤੋਂ ਅੱਡ ਕਰਨ ਦਾ ਰਹੱਸ ਦਸਦੇ ਹਨ :

"ਤਨ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ, ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਾਉ"
ਇਸ ਉਕਤੀ ਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ
ਤਨ ਤੇ ਮਨ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹਤੱਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਰੋਜ਼ ਦੇ ਪਾਪ
ਪੁੰਨ ਦਾ ਲੇਖਾ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਕਰਨ ਦੀ ਗਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਵਪਾਰੀ ਕਿੱਤੇ
ਦੀ ਯਾਦ ਦਵਾਉਂਦੀ ਹੈ । ਬਚਨ ਸ਼ੁੱਧੀ ਬਾਰੇ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੀ ਇਹ ਰਚਨਾ
ਬੜੀ ਅਸਰਭਰਪੂਰ ਹੈ :

"ਅਚਾਰਹੀਨ ਜੀਭ, ਨੀਚ ਬੁੱਧੀ ਤਿਆਗ ਜੀਭ"

ਅਜਿਹੀ ਜੀਭ ਦੀਆਂ ਬੁੱਧੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, "ਹਰੀ
ਸਿਮਰਨ ਕਰ ਹੇ ਜੀਭ, ਹਰੀ ਭੱਜ ਹੇ ਜੀਭ" ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਇੱਥੇ ਹੀ
ਨਹੀਂ ਰੁਕਦੇ । "ਮਨ ਬਚਨ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਾਜ ਵਿੱਚ ਤੂੰ ਹੀ ਤੂੰ, ਤੂੰ ਹੀ ਤੂੰ
ਪੁਰੰਦਰ ਵਿਠਲ ਬੋਲੇ ।" ਇਕ ਬੜੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਉਗਾਭੋਗ ਵਿੱਚ ਦਸਦੇ ਹਨ
ਕਿ ਤ੍ਰਿਕਰਣ ਕਿਵੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

"ਸਤਯ: ਵਤ ਧਰਮਮ ਚਰ: ਅਰਥਾਤ ਸੱਚ ਬੋਲੇ ਤੇ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ
ਕਰੋ । ਇਸ ਪੁਰਾਣੇ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਅੱਧਾ ਮਹਤੱਤਾ ਪੂਰਣ ਤੱਤ ਤਾਂ
ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ । ਬਾਕੀ ਦਾ ਅੱਧਾ ਅਰਥਾਤ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਯਾਂ ਧਰਮ ਦੀ
ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਜਿਹੜੇ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਰਚਨਾ ਉਹਨਾਂ
ਵਾਸਤੇ ਹੈ :

ਧਰਮ ਦੀ ਜੈ ਹੈ, ਧਰਮ ਹੈ ਦਿਵਮੰਤਰ

ਜਾਣ ਇਹ ਭੇਤ ਕਰੋ ਤੰਤਰ ।

ਜ਼ਹਿਰ ਖੁਆਏ ਜੋ, ਛੱਤੀ ਭੋਜਨ ਦਿਉ ਉਸਨੂੰ ।

ਦ੍ਰੋਸ਼ ਕਰੇ ਜੋ ਰਖਿਆ ਕਰੋ ਉਸਦੀ ।

ਝੂਠ ਜੋ ਬੋਲੇ, ਉਪਮਾ ਕਰੋ ਉਸਦੀ ।

ਧੋਖਾ ਜੋ ਦੇਵੇ ਨਾਮ ਬਾਲ ਨੂੰ ਦਿਉ ਉਸਦਾ ।

ਨਿੰਦਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਸਲਾਹੇ ।

ਬੰਦੀ ਜੋ ਬਣਾਵੇ ਮਿਲ ਉਸ ਨਾਲ ਰਹੇ ।

ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਘਰ ਤੁਰਕੇ ਜਾਵੇ ।

ਕੁਟੰਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬੁਲਾਵੇ ।
ਕਮਲਨੈਣ ਪੁਰੰਦਰ ਵਿਠਲ ਦਾ ਗੁਣਗਾਨ ਕਰੇ ।
ਧੰਨ ਹੋ ਜਾਵੇ ।

ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੀਰਤਨ ਪਰਮਾਰਥ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪੁੱਜੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਮਨ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨ ਕਿੰਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਉਦਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਹਰ ਇਕ ਬੰਦ ਵਿੱਚ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਕਿਹੜੀਆਂ ਅੱਡ ਅੱਡ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਛੱਸ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਯਾਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੈੜੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਵਾਹ ਉਸਦਾ ਵਾਹ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਲੇਸਮਾਤਰ ਵੀ ਨਹੀਂ । ਉਹ ਕਿਸੇ ਦਾ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਸੋਚ ਸਕਦਾ । ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਲਗਾਤਾਰ ਜਤਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਜਿਹੇ ਮਨ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੇ ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪਲਵੀ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਅਰਥਪੂਰਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਸਿਆ ਹੈ “ਯਤੋ ਧਰਮ: ਤਤੋ ਜਯ: ।” ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਇਸ ਪੰਗਤੀ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ “ਧਰਮ ਦੀ ਜੈ ਹੈ, ਧਰਮ ਹੈ ਦਿਵ ਮੰਤਰ ।” ਇਹ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਵਾਕ ਬੜਾ ਅਰਥਪੂਰਣ ਹੈ । ਇਸ ਦਿਵਮੰਤਰ ਦਾ ਰਹੱਸ ਜਾਣਕੇ ਜੀਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਇੱਥੇ ਤੰਤਰ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਮੰਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨਾ । ਤੰਤਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਹਨ । ਇਸੇ ਲਈ ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ “ਮੰਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰੋ ਤੰਤਰ ।” ਮੰਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਤੇ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ ।

“ਉਦਾਰ ਚਰਿਤਾਨਾ: ਤੂੰ ਵਸੂਧਈਵ ਕੁੰਟਬਕ :”

ਭਾਵਭੂਤੀ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਇਥੇ ਯਾਦ ਅਉਣੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ । ਪੁਰੰਦਰਦਾਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਿੰਨੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ, ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ । ਉਹਨਾਂ ਦੇਵੀ ਕਿਰਪਾ ਦੇ ਭਾਗੀ ਬਣਕੇ ਅਜਿਹੇ ਉੱਤਮ ਸਾਤਵਿੱਕ ਗੁਣ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਭਰ ਲਏ । ਇਸੇ ਕਰਕੇ “ਗਿਆਨ, ਭਗਤੀ, ਵੈਰਾਗ ਸੰਪੰਨ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ, ਦਾਸ ਸ਼ੇਸ਼ਟ, ਦਇਆ ਨਿੱਧੀ, ਗੁਰੂ ਪੁਰੰਦਰ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ।” ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਅਤਿ ਢੁਕਵਾਂ ਹੈ ।

